

**37. ORSZÁGOS TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI KONFERENCIA
HUMÁN TUDOMÁNYI SEKCIÓ**

BABEŞ–BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR ÉS ÁLTALÁNOS NYELVÉSZETI TANSZÉK
MÁRTON GYULA NYELVÉSZETI SZAKKOLLÉGIUM

**Az igekötők aspektusjelölő szerepének vizsgálata
kései ómagyar és korai középmagyar kori levelekben**

Irányítótanár:

dr. FAZAKAS EMESE
egyetemi docens

Dolgozatíró:

BALLÓ IGNÁC-NORBERT

Kolozsvár
2024. október

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	2
1.1. A dolgozat vizsgálati anyaga, módszere és célja.....	2
1.2. A dolgozat kérdésfelvetései és elemzési szempontjai	3
2. A vizsgált igekötő-állomány meghatározása	5
3. Az igekötők és a szituációs aspektus viszonya.....	7
3.1. Az igekötők mint telikusságjelölő nyelvi elemek	7
3.2. Az igekötők előfordulási gyakorisága	11
3.3. Az igekötők és az igék kapcsolódási mintázatai	12
3.3.1. A <i>meg</i> és <i>el</i> igekötős igék aspektuális sajátosságai	14
3.3.2. A <i>ki</i> , <i>be</i> , <i>fel</i> és <i>le</i> igekötős igék aspektuális sajátosságai	16
3.3.3. Az újabb igekötős igék aspektuális sajátosságai	17
3.3.4. Az atelikus igekötős igék esete	19
4. Az igekötők és a nézőponti aspektus viszonya.....	20
4.1. A nézőponti aspektus és az információs szerkezet összefüggései	20
4.2. Az ige és az igekötő sorrendje a különféle konstrukciótípusokban	21
5. A szituációs és a nézőponti aspektus diakrón viszonya.....	26
5.1. Az aspektuális grammatikalizáció típusai és folyamatai	26
5.2. Az aspektuális grammatikalizációs átmenet korai sajátosságai	27
6. Összegzés és kitekintés	28
7. Irodalomjegyzék.....	30
7.1. Források.....	30
7.2. Hivatkozások.....	30

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat vizsgálati anyaga, módszere és célja

A dolgozat az igekötőknek a mondat belső időszerkezetének, vagyis aspektusának jelölésében betöltött szerepét, illetve annak kialakulását, térnyerését az ómagyar és a középmagyar kor határán egyéb iratok mellett főként misszilis, személyes hangvételi magánlevelekben vizsgálja.

Az aspektusjelölést történeti szövegtörzsekben korábban már többen is vizsgálták: GERŐCS MÁTYÁS (2011) elemzése két 15. századi nyelvemlék, a Bécsi kódex és a Müncheni kódex szövegére terjed ki, HORVÁTH LAURA (2011) korai középmagyar kori perszövegekkel foglalkozik, KALLA VIKTÓRIA (2015; 2016) pedig a Kazinczy-kódex (1526–1541 között) és Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin 1567–1573 közötti levelezésének aspektusjelölését vizsgálja. A dolgozat újszerűségét, illetve a történeti aspektuskutatás eredményeihez való hozzájárulását egyrészt a továbbiakban ismertetett elméleti háttér empirikus alkalmazása, másrészt pedig a választott irattípus, illetve korszak vizsgálata jelenti.

A 15. század végén mindennapivá váló misszilis levél mint szövegtípus voltaképpen az emberi beszéd bizonyos szabályok alapján rögzített írásos formájának tekinthető (vö. TERBE 2016: 194). A nyelvtudományi vizsgálatok szempontjából a szövegek beszélt nyelvi jellegének jelentős hozadéka az, hogy a misszilis levelek mint nyelvtörténeti források a mindenkori élő nyelvet – olykor a diktált beszélt nyelvet – nagyobb mértékben tükrözik, mint a kódexek és a korai nyomtatványok (vö. HEGEDŰS–PAPP szerk. 1991: V). A vizsgált szövegtörzs időbeli behatárolását egyrészt az igekötő mint lexikai-szemantikai kategória keletkezéstörténete, másrészt pedig a korai szövegemlékekhez való hozzáférés lehetősége és mértéke indokolja. A hat legrégebbi igekötő (*meg, el, be, ki, fel, le*) már az ősmagyar kor végén, a korai ómagyar kor folyamán létrejön, ezt követően pedig az igekötő-állomány folyamatos bővülése figyelhető meg (vö. D. MÁTAI 1991: 433–434; D. MÁTAI 1992: 662). Az igekötők aspektusjelölő szerepének térnyerését tehát a legkorábbi, fennmaradt és hozzáférhető levelekben célszerű vizsgálni.

A vizsgálat anyagául szolgáló korpuszt a HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS által szerkesztett *Középkori leveleink (1541-ig)* című levél- és okiratgyűjtemény (a továbbiakban KLev.) jelenti. Bár a *levél* terminust a kötet szerkesztői nemcsak a misszilis, hanem más iratok megnevezésére is használják, a korszak, illetve a forráskiadványban közölt korpusz leggyakoribb irattípusát a magánlevelek jelentik. Mivel a forrásgyűjteménynek a misszilis levéllel eltérő műfajú iratait nem zárom ki az elemzés köréből, a dolgozatban, illetve annak

címében megjelenő *levél* lexémát a KLev. szerkesztőihez hasonlóan tágabb jelentésben értelmezem.

A KLev. a kései ómagyar korból, pontosabban az 1474–1526 közötti időszakból 64 kéziratos szövegemléket közöl, amelyből 54 irat tartalmaz igekötős szerkezetet. A feldolgozandó nyelvi adathalmazt a forráskiadvány leveleinek kronologikus sorrendje szerint az 1526–1532 közötti időintervallum további 46 iratával egészítem ki, amelyek nyelvtörténeti szempontból már a korai középmagyar kor szövegemlékei. A dolgozat vizsgálati mintáját következőképpen 100 darab az ómagyar és a középmagyar kor határán (1474–1532) keletkezett misszilis levél, illetve egyéb műfajú irat igekötős szerkezetei képezik. Műfajtipológiai szempontból a vizsgált korpuszt 66 darab levélszöveg és 34 darab más típusú irat alkotja. A misszilisek változatos, mindennapi igények által meghatározott, funkcionális levelek, amelyek a levélíró és a címzett közötti kapcsolat alapján a szerelmes levelek, a családtagokhoz írt levelek, a közigazgatási témájú levelek és az uralkodóhoz címzett levelek széles skáláján helyezhetők el. A nagy számú misszilis levelek csoportját öt személyes és jogi feljegyzés, négy nyugta, három esküszöveg, három végrendelet, két békelevél, két felterjesztés, két jelentés, két szerződés, két vagyonjegyzék, két záloglevél, illetve egy-egy bevallólevél, elismervény, ítéletszöveg, osztálylevél, jegyzőkönyv, kötelezvény és menedéklevél egészíti ki.

A vizsgált szövegekben összesen 843 darab igekötős szerkezetet találtam, ezek mindegyikét a tágabb szöveggörnyezet kíséretében a *Mellékletekben* ismertetem. A különféle igekötős szerkezetek vizsgálata, párhuzamba állítása, illetve számszerűsíthető következtetések levonása érdekében kutatómódszertani szempontból a történeti nyelvi adatokat egy Excel-táblázatba vezettem be, és az egyes adatokat különféle vizsgált jegyek (az igekötős ige absztrahált, szótári alakja; a használt igekötő és típusa; az igekötő ígéhez viszonyított pozíciója; a szintaktikai konstrukció típusa; a használt igeidő típusa) alapján manuálisan annotáltam.

1.2. A dolgozat kérdésfelvetései és elemzési szempontjai

A dolgozat alapvető elméleti aspektológiai háttérét SMITH (1991) kétszintű aspektuselmélete jelenti, amely megkülönbözteti a statikusság, a telikusság és a durativitás szemantikai jegyei által lexikálisan kódolt szituációs vagy eseményaspektust, illetve a perfektív-imperfektív oppozíciót valamilyen grammatikai eszközzel kifejező nézőponti aspektust. A mondatban kompozicionálisan jelölt szituációs aspektus szintjén SMITH (1991) ötféle eseménytípust – teljesítmény, eredmény, folyamat, állapot, illetve szemelfaktív, pontszerű esemény – különít el egymástól, amelyek a szemelfaktívumok kivételével a

VENDLER-féle igeosztályoknak felelnek meg (1957: 97–121; vö. CSIRMAZ 2008: 107–112). A nézőponti aspektus kategóriáit nem az igeik vagy a puszta igeiknél nagyobb egységek inherens szemantikai jegyei határozzák meg, hanem azok általában valamilyen grammatikai eszköz formájában jelöltek, funkciójuk pedig az, hogy segítségével a beszélő az adott predikátumhoz rendelt eseményszerkezet valamely szakaszát vagy az eseményszerűség kvantifikációs jegyei által meghatározott szakaszt helyezze fókuszba (NÉMETH 2012: 66).

A dolgozat az igeikötők aspektusképző szerepét az ómagyar és a középmagyar kor határán olyan komplex viszonyrendszerek mentén vizsgálja, amelyek egyrészt az aspektuális szintek (történeti) összefüggéseit, másrészt pedig az igeikötőknek az aspektusnak mint mondatszemantikai kategóriának a többszintű kifejezésében betöltött hangsúlyos szerepét érzékeltetik: az igeikötők és a szituációs aspektus, illetve az igeikötők és a nézőponti aspektus viszonyának vizsgálatát a szituációs és a nézőponti aspektus diakrón összefüggéseinek megfigyelése egészíti ki.

A kései ómagyar és korai középmagyar kori szövegemlékek igeikötős szerkezeteinek elemzése lehetőséget ad az ősi és az újabb igeikötők korabeli használatának, funkcióinak megfigyelésére, az igeikötők É. KISS (2004) által tételezett típusainak azonosítására, illetve az igeikötő-állomány folyamatos bővülésének és az igeikötővé válás ismérveinek nyomon követésére is. A szituációs aspektus szempontjából vizsgálatot érdemel továbbá az is, hogy az igeikötők a korszakban milyen típusú igeikhez járulnak, az ige típusa milyen mértékben határozza meg vagy idézi elő az igeikötő irányjelölő vagy telicizáló funkcióját, illetve tartalmaz-e a szövegkorpusz olyan szerkezetet, amelyben az igeikötő nem telicizál.

Az igeikötők és a nézőponti aspektus viszonya tekintetében a szövegkorpusz igeikötős konstrukciótípusainak azonosítására, a szórendi alakzatok értelmezésére, a mai nyelvallapot mondatszerkezeti sémáival való összevetésére kerül sor. A nézőponti aspektus és az információs szerkezet összefüggéseinek korpuszalapú vizsgálata által bizonyíthatóvá vagy éppen cáfolhatóvá válhat az az elmélet, amely szerint a különböző konstrukciótípusokban az igeikötő helyét érintő történeti változást az igeikötő által kifejezett eredményállapot diskurzusszerepe irányítja (l. KÁDÁR–PEREDY 2014).

A vizsgált korszak szövegei lehetőséget nyújtanak a grammatikalizált nézőponti aspektustól a fokozatosan grammatikalizálódó szituációs aspektus felé való eltolódás megfigyelésére is. Ebből a szempontból mindennekeelőtt a következő kutatási kérdések merülnek fel: a vizsgált korszak szövegeiben még fennáll-e az ómagyar kor komplex igeidő- és aspektusrendszere; az igeikötős szerkezetek milyen igeidőben jelennek meg, illetve kimutatható-e valamilyen összefüggés az igeikötő megjelenése és a használt igeidő között; a

korban, illetve általában valóban redundánssá válik-e a perfektivitás és a telikusság egyidejű jelölése (vö. É. KISS 2008b).

2. A vizsgált igekötő-állomány meghatározása

Annak ellenére, hogy szófajtani problémákkal nem kívánok foglalkozni, a vizsgálandó nyelvi adathalmaz kijelölése során elkerülhetetlenné vált annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy mit tekintek – részint önkényes módon, részint pedig az eddigi meglátásokra alapozva – igekötőnek, igekötő-előzménynek vagy legalábbis igekötőszerű, igekötőként funkcionáló elemnek. Az utóbbi, óvatosabb megfogalmazást azért tartom szükségesnek, mert a szófajtani minősítés a régi szövegek viszonylatában a jelenleginél még több problémát vet fel (vö. D. MÁTAI 2007: 91).

Abból kiindulva, hogy a történeti korpuszok vizsgálata során a lehetséges morfoszintaktikai tesztek helyett csupán magukra a szövegekre lehet támaszkodni, az igekötőség kritériumai közé a feltételezhető, szemantikai és szintaktikai szinten egyaránt megnyilvánuló igemódosítói szerepet, a lativusi (*hová?*) irányultságot, a ragozatlanságot, illetve a viszonylagos lexikai, illetve szöveggyakoriságot soroltam. A kategorizálás során ugyanakkor a mai nyelvállapot igekötőrendszere is latens szempontként szolgált, a levelek igekötős szerkezeteinek nagy része ugyanis ma is tovább él. Ezeknek a szempontoknak a vizsgált szövegkorpuszban a hat ősi, prototipikus igekötőn (*be, el, fel, ki, le, meg*) kívül tizenkét elem, az *alá, bele, egybe, elő, hátra, haza, hozzá, ide, körül, oda, rá* és *vissza* igekötő felel meg. Az összes felsorolt elem igekötői vagy legalábbis igekötőszerű használatát a kései ómagyar korban D. MÁTAI (1992: 663–671) korpuszvizsgálata is megerősíti. A levélszövegek nem prototipikus igekötői KALIVODA (2021: 46) szinkrón tipikalitási skálájában – az *egybe* kivételével, amely félperiférikus elemnek tekinthető – a centrális igekötők osztályába sorolható, jelentős részük pedig ma is produktívnak, termékenynek bizonyul (vö. KIEFER–LADÁNYI 2000: 480–483).

A szövegkorpusz helyjelölő és igekötőgyanús *itt*, illetve *ott* elemeit – főként KIEFER (2003: 185–186) produktivitási és morfológiai (továbbképezhetőség, megkettőzhetőség) érvei alapján – nem igekötőknek, hanem helyhatározószóknak tekintem, így az ezeket az elemeket tartalmazó, nagyrészt létigés szerkezeteket¹ a vizsgálati mintába nem emelem be. A lokális

¹ Pl. 1529: megh az morvaý darabantok *yth* vannak (81. Macedóniai László és Miklós levele Petrőczy Pálhoz); 1530: Akach pal el mene: hýzem hogh *oth* wagyon (95. Zsegyei László levele Batthyány Ferenchez).

jelentésű *rajta* elemet az *itt* és *ott* helyhatározószókhoz hasonlóan szintén nem tekintem igekötőnek. A *rajta* kizárását a helyjelölő szerep mellett a termékenység is indokolja: a szövegtörzsekben csupán egyetlen szerkezet, a *rajtamegy* 'rajtaüt, rátámad' ige² tartalmazza, amelyet jelentése alapján akár már a korban is lexikalizálódott szerkezetként kezelhetünk.

Abból kiindulva, hogy csupán létigés szerkezetekben fordul elő, és elsődleges jelentését nagymértékben őrzi, a *szembe* elemet³ nem tekintem igekötőnek. D. MÁTAI (1992: 670) szerint az *ide*, *oda* nagyobb mértékben igekötőszerű, ha igéjével együtt kötött határozóval is rendelkezik, ezekben a szerkezetekben⁴ tehát – ha a kötött határozó az ige utáni bővítménypozícióban áll – az *ide*, *oda* elemeket igekötőnek tekintem. Bár a vizsgált korszakban a halmozott (kettős) igekötős szerkezetek használata nem szokatlan jelenség, az ilyen alakulatokban⁵ megjelenő *ide* elemet részben a deiktikus, értelmezőszerű funkció hangsúlya, részben pedig D. MÁTAI (1992: 690–692) alapján helyhatározószóként kezelem. Bár a *körül* elem a levelekben csupán egyetlen szerkezetben⁶ fordul elő, kései ómagyar igekötőszerű használata (l. D. MÁTAI 1992: 667), illetve mai igekötői minősége és termékenysége alapján (l. KIEFER–LADÁNYI 2000: 480–483) igekötőnek, igekötő-előzménynek tekintem.

A személyragozott alakokat⁷ a vizsgálat köréből teljes mértékben kizárom, ezt a döntést pedig főként azok problematikus minősége indokolja. Mindazonáltal fontos kiemelni azt, hogy az aspektuális jelentés kompozicionális megképzéséhez a személyragos alakok is hozzájárulhatnak. Az *utána* elemet tartalmazó történeti nyelvi példák⁸ esetében az igemódosítói szerepre jellemző predikatív jelentés helyett szemantikai szempontból inkább a referencialitás kerül előtérbe, így az *utána* elemet nem tekintem igekötőnek. Mivel a továbbképezhetőség az igekötői szerep egyik indikátorának tekinthető, a vizsgált szerkezetek közé nemcsak a szűk értelemben vett igekötős igéket, hanem az azokból képzett főneveket⁹ és igeneveket¹⁰ is felveszem.

² [1529]: *rayta* mentel ten magad az porkolabonkra (76. A Macedóniaiak Petrőczy Pálhoz intézett felszólamlása).

³ Pl. 1529: tudod mýkor [...] | *fembe* walank mýt foltwnk (77. Ismeretlen levele Perényi Péterhez).

⁴ Pl. 1527: hamar *yde hozatlak* enhozzam (69. Batthyány Ferenc feleségéhez írt levelének utóirata).

⁵ 1516: *Jewe Jde ala* Bwdara (32. Becsületbíróági ítélet); 1529: az fel fel forýntoth kýth Solnan az | warmeghýe zertzeth ez maý napon yde *be* levaban *hossa* (81. Macedóniai László és Miklós levele Petrőczy Pálhoz).

⁶ 1510: maýor hazañat *korql allottak* (19. Leleszi bevallólévél).

⁷ Pl. 1530: Naponkýnth *ream* fwthnak hogh meg fýzeseg (95. Zsegyei László levele Batthyány Ferenchez).

⁸ 1530: az reghedeý ember est mongha hogh negheed esthendewben waghon mast mýwta *wthana* ýarth es *wthana* kewltheet egheeb ýobaghaat es sokser tarthata wonna megh keghelmednek de býntelenth nem akart bantaný (93. Nádasdy Márton levele Batthyány Ferenchez); 1531: ten magadýs *vtana* Indulý (106. Héderváry Lőrinc levele Héderváry Istvánhoz).

⁹ Pl. [1526]: En az Ew fel: feýe *meg maradasaerth* | Bekeseges woltham (56. Báthori István két fogalmazványa II. Lajoshoz); 1531: palochoth az castelth ez Mynden *hosa tartozowal* egyetembe | az Mý az ew resek ennekem pernelkýl Megh erestetek (96. Dobó Ferenc szerződése Csaholyi Imrével és a Ráskayakkal).

¹⁰ Pl. 1515: ýsten ýmadssakawal akarýa *meg zolgalný* .k. mýden | whoza walo ýo akaratýat (31. Ismeretlen asszony levele); 1517: ezen výlaghon megh mvtassa az vrýsten, nekýk | avagý raytok, ha ez en fewllýwl *megh ýrth*

Az eddig ismertetett szempontok ellenére sem mindig egyértelmű az, hogy a kérdéses elem milyen mértékben tekinthető igekötőnek vagy legalább igekötőszerűnek egy adott szöveggörnyezetben. Például egy feltehetően 1529-ből, illetve egy 1530-ból származó adatban¹¹ egyaránt a *rá ~ reá* elem kapcsolódik a *gondol* igéhez, de míg az előbbiben ez a kapcsolat feltehetően egy dinamikus és telikus, inchoativitást érzékeltető eredménypredikátumot indukál, addig az utóbbi esetében inkább egy dinamikus és atelikus folyamatpredikátum jelenik meg, amelyet az *éjjel-nappal* időhatározóval való kompatibilitás is alátámaszt. Következésképpen valószínűnek tűnik, hogy az 1529-es adat kérdéses eleme aspektusjelölő igekötőként, az 1530-as adat kérdéses eleme pedig inkább esetragos személyes névmásként viselkedik.

3. Az igekötők és a szituációs aspektus viszonya

3.1. Az igekötők mint telikusságjelölő nyelvi elemek

D. MÁTAI szerint az ősi, illetve az újabb, alaki redukció nélküli szófajváltással, illetve ragszilárdulással létrejövő igekötők aspektuális szempontból olyan perfektiváló elemeknek tekinthetők, amelyek az ige által kifejezett eseményszerűség befejezettségét jelölik (1991: 438–439; 1992: 675–679). Annak ellenére, hogy az igekötők perfektiváló funkciója a nyelvtörténeti és a mai leíró nyelvtani szakirodalomban egyaránt konszenzuálisan elfogadottnak tűnik (l. pl. BALOGH 2000: 267; KIEFER–LADÁNYI 2000: 480–483; KIEFER 2003: 179), az igekötőket jelen dolgozatban olyan telicizáló, telikusságjelölő elemekként értelmezem, amelyek önmagukban nem perfektiváló szerepűek, hanem a szituációs aspektus szintjén az eseményszerűség inherens végpontját, végállapotát fejezik ki (vö. É. KISS 2008a: 17–18). Azt, hogy az eseményszerűségek az igekötők által kódolt inherens végpontot elérik-e, vagyis a leírt cselekvés befejezettnek, perfektívnek minősül-e, nem magától az eseményszerűségtől, hanem a beszélői perspektívától függ, és nem maga az igekötő vagy az igekötős ige jelzi azt, hanem például az igekötő-ige szórend mutatja, ez pedig már nem az eseményaspektus, hanem a nézőponti aspektus szintjén történik (vö. CSIRMAZ 2008: 107–112; É. KISS 2008a: 37–41). Azt azonban fontos megjegyezni, hogy egyfelől az igekötő megjelenése és a predikátum

testamentomomnak | ellene teznek (35. Bodó Ferenc végrendelete); 1530: ez *meg* | *erthwen* kýral semý walazth nem theth (95. Zsegnyei László levele Batthyány Ferenchez).

¹¹ [1529]: Nýnch mýt | tennenk, *reá* kel az mý dolgonkra *gondolnonk* (76. A Macedóniaiak Petrőczy Pálhoz intézett felszólamlása); 1530: ha | ,ke, akaratýa, lessen ez dologh, thehath ýrýa megh, ke, Jm, | eýel, napal, *rýa*, ghondolok (88. Feledy Lestár levele Serédy Gáspárhoz).

telikussága, másfelől pedig az igekötő preverbális helyzete és a mondat perfektív nézőpontja közötti korreláció nem univerzális megfelelésként, hanem olyan gyakori epifenoménként kezelendő, amelyet szintaktikai, szemantikai és pragmatikai műveletek egyaránt felülírhatnak (vö. É. KISS 2008a: 40). Bár D. MÁTAI (1992: 675–679) a „perfektiválást” az igekötők legáltalánosabb szerepeként, egyfajta funkcionális végállapotként kezeli, fontos észrevenni azt, hogy az igekötők és az igék kapcsolódása egyáltalán nem esetleges, a „perfektív” funkció pedig voltaképpen a sematikus igekötői jelentés egyetlen szemantikai tényezője csupán: a *meg* „tisztán perfektív” minősége a nyelvi gazdaságosság szempontjából nem indokolná a többi igekötő hasonló funkcióban való használatát, az tehát, hogy milyen igekötő járul(hat) egy adott ígéhez, nem csupán az igei jelentésszerkezet vagy a „perfektivitás” kérdése, hanem komplex kognitív folyamatok, a nyelvi világmodellt tükröző nyelvi észlelési feltételek függvénye is (vö. pl. FAZAKAS 2015).

É. KISS (2004: 15) – KIEFER és LADÁNYI (2000) szemantikai megközelítéséhez hasonlóan – az igekötőt nem aspektuális operátorként, hanem olyan másodlagos predikátumként értelmezi, amely összetett eseményt kifejező mondatokban jelenik meg, és amelynek logikai alanya az ige belső argumentuma, azaz *patiens* szerepű vonzata. Mivel valamely állítás logikai alanyaként kizárólag az adott társalgási univerzumba már bevezetett entitás szolgálhat, a mondat *patiens*-ét, esetleg *experiens*-ét határozott vagy specifikus határozatlan főnévi csoport fejezheti ki, amely tranzitív ige mellett tárgyi, unakkuzatív ige mellett alanyi, unergatív ige mellett pedig áltárgyi szerepet tölt be (vö. É. KISS 2004: 22–35). BENE (2011: 313) – É. KISS (2004: 15–16) tézisét megkérdőjelezve – arra mutat rá, hogy az unergatív igék nem rendelkeznek kiinduló szerkezeti direkt belső argumentummal, így az unergatív igt tartalmazó rezultatív szerkezetek a kiinduló szerkezeti külső argumentumra, azaz az ágensre irányulnak, azt pedig, hogy az alany által végzett cselekvés önmagára (pl. *Mari kikiabálta magát.*) vagy önmaga egy részére vonatkozik (pl. *Mari kisírta a szemét.*), az esetadás-megszorítás alapján egy alkalmi tárgy fejezi ki. BENE (2011: 314–315) ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy az igekötőt sem tekinthetjük másodlagos predikátumnak, mivel nem minden igekötős szerkezet felel meg szükségszerűen a másodlagos predikáció definíciójának, vagyis a két egymástól független állítás megfogalmazási kritériumának (pl. *Péter megnézte az előadást.*). Ilyen szempontból az igekötő szerepe az ige által kifejezett esemény végpontjának vagy eredményállapotának megjelölése, tehát nem a másodlagos predikáció, hanem a pusztá delimitálás, amely miatt delimitáló elemnek indokolt tekinteni (vö. BENE 2011: 315–316). Annak ellenére, hogy az igekötők másodlagos predikátumi minősítésének elutasítása megkérdőjelezhető (pl. *Péter megnézte az előadást. – Péter nézte az előadást.; Az előadás*

lejár.), az elsődleges argumentummal szemben támasztott érveket megalapozottnak gondolom, az igekötők ún. delimitáló szerepét pedig a telicizáló funkcióval egyenértékűnek tartom.

Bár É. KISS (2004: 15, 40) szerint az igekötők csupán közvetett szerepet játszanak a mondat aspektusának meghatározásában, aspektusjelölő funkcionális elemekként való kezelésük pedig nem tartható, É. KISS (2008a: 37–41) már azt állítja, hogy az igekötők egyrészt másodlagos predikátumok, másrészt pedig a mondat aspektuális értelmezéséhez is hozzájárulnak, megjelenésük ugyanis a szituációs aspektust, az ígéhez viszonyított helyzetük pedig közvetett módon rendszerint a nézőponti aspektust kódolja. Mindezek alapján véleményem szerint érdekesebb lenne az igekötők funkcióját kumulatíván értelmezni, egy effajta megközelítés ugyanis azt is érzékeltetné, hogy az aspektuális szerep bizonyos mértékben minden egyes igekötő sajátja, abba pedig, hogy egy adott mondat milyenfajta eseményszerkezetet tükröz, aspektuális tényezők is belejátszanak.

É. KISS (2004: 16–18; 2008a: 18–37) eseménytipológiája alapján az igekötők célra irányuló és nem célra irányuló, összetett eseményt kifejező mondatokban egyaránt megjelenhetnek: a *patiens*nek az állapotváltozás során elért végállapotát elsődlegesen aspektusjelölő funkciójú rezultatív (pl. *Péter megsüti a kalácsot.*), a *patiens* helyváltoztatásának végpontját elsődlegesen irányjelölő funkciójú terminatív (pl. *Péter beteszi a kamrába a kalácsot.*), a *patiens* létezésének vagy térbeli pozíciójának helyét pedig lokatív igekötő (pl. *A kalács bent van a kamrában.*) fejezi ki. Abból kiindulva, hogy a nem célra irányuló eseményt kifejező mondatokban megjelenő lokatív igekötők leggyakrabban olyan *hol?* kérdésre felelő, határozószó-szerűségüket nagymértékben őrző proadverbiumok, amelyek státusza régóta vitatott, amelyek az igekötőktől produktivitási és morfológiai szempontok alapján is eltérnek (vö. KIEFER 2003: 185–186), és amelyek nagyrészt csupán létezést kifejező igék mellett jelennek meg, a lokális jelentésű elemeket nem igekötőknek, hanem – másodlagos predikátumi szerepet betöltő – helyhatározószóknak tartom.

Az ún. lokatív igekötőknek az igekötők osztályából való kizárásával az igekötő-használat és az eseményszerkezet között egy olyan általánosítható összefüggés áll fenn, amely szerint igekötővel csupán a célra irányuló, összetett eseményt leíró, folyamat- és állapotszakaszból álló állítmányok rendelkeznek (vö. É. KISS 2004: 18). Következésképpen az igekötők kumulatív funkciójának elsődleges lexikai aspektuális jegyének a célra irányultság tekinthető, ez azonban nem jelenti sem azt, hogy formai szempontból minden telikus eseményszerűség nyelvi leírása tartalmaz igekötőt, sem azt, hogy minden igekötős szerkezet telikus eseményszerűséget fejez ki. A formai kivétel a keletkezést, megjelenést, létrejövést, létrehozást kifejező mondatokra (pl. *Festettem egy képet.; Barnára festettem a kerítést.*)

jellemző, amelyek esetében maga az ige lexikálisan atelikus, az eseményszerűség telicizálásában pedig kompozicionális módon a predikátum argumentuma vagy adjunktuma (pl. a határozatlan tárgy vagy a rezultatív névszó) vesz részt (vö. É. KISS 2004: 12–13). A szituációs aspektus effajta kompozicionalitása nem cáfolja meg az igeekötők tételezett általános telicizáló szerepét. Bár a szemantikai szempontból kivételes, tehát atelikus igeekötős szerkezeteket csupán kivételekként is kezelhetnénk, megfigyelhetők olyan szisztematikus együttjárások, amelyek meghatározása mellett az igeekötők általános telikusságjelölő funkciója továbbra is fenntarthatóvá válik.

KIEFER és NÉMETH (2012) szerint az igeekötői telicizáló funkció szempontjából a kompozicionális jelentésű igeekötős állapotigék, az ellentétes értelmű páros igeekötős igék (pl. *ki-be csomagol*), illetve a megkettőzött (reduplikált) igeekötős igék (pl. *ki-kinéz*) jelentenek kivételt. A kompozicionális jelentésű igeekötős állapotigék bemeneti predikátuma állapotige és folyamatige egyaránt lehet, az igecsoport pedig két kategóriára osztható: látást vagy hallást jelentő, percepciós ige irányjelentésű igeekötővel (pl. *belát a konyhába, kihallatszik az utcára*), illetve térbeli helyzetet jelölő ige a térbeli tulajdonság irányultságát kifejező igeekötővel (pl. *lelóg a tányérról, eltakarja a rozsdafoltot*) (KIEFER–NÉMETH 2012: 270–271). Bár KIEFER és NÉMETH szerint „a telicizáló igeekötők elveszítik telicizáló képességüket, amikor páros igeekötő részévé válnak” (2012: 271), úgy gondolom, hogy az effajta igeekötős igék esetében voltaképpen telikus események rendszertelen ismétlődéséről van szó, amely a frekventativitás révén eredményez atelikusságot, de az közvetlen módon nem befolyásolja az egyes igeekötők telicizáló képességét (vö. KÁDÁR–PEREDY 2014: 168). Véleményem szerint ugyanez igaz a megkettőzött igeekötőt tartalmazó, szintaktikai értelemben is szóként viselkedő szerkezetekre is, ezek pedig melleleg egy olyan produktív akcióminőség-képző morfológiai szerkesztésmód kimenetei, amely frekventatív akcióminőséget eredményez (vö. KIEFER 2006: 150–162). Az érzelmi és mentális állapot beállítását kifejező mondatokban az állapotot kifejező, *patiens* és *experiens* szerepű vonzatokkal együtt járó igéknek (pl. *szeret, utál, ért, tud, ismer, lát, hall, tetszik, zavar* stb.) néhány kivétellel (pl. *imád*) célra irányuló állapotváltozást kifejező, tehát igeekötős változatuk is van (É. KISS 2004: 29–30). Következésképpen nem értek egyet azzal a megállapítással sem, hogy „az igeekötő állapotpredikátummal való kombinálásakor csak nem kompozicionális esetben telicizálhat, és ezekben az esetekben is gyakran adott a koerziós újraértelmezés lehetősége, melynek eredményeképp állapot jelentésű mondatokat kapunk” (KIEFER–NÉMETH 2012: 272). Az igeekötő telicizáló funkciója tekintetében néhány olyan duratív cselekvésige is kivételt képezhet, amelyek kontextustól függően lehetnek telikusak (pl. *felolvasta a verset*) vagy atelikusak (pl. *egész este felolvasott*), mivel azonban az igeekötős igék

rendszerint összetett események kifejezésekor fordulnak elő, a telikus jelentést alapjelentésként, az atelikus jelentést pedig a koerció szemantikai-pragmatikai műveletének eredményeként célszerű kezelni (vö. KIEFER–NÉMETH 2012: 269).

Összefoglalásképpen tehát megállapítható, hogy a folyamatosan (ki)alakuló igekötőrendszer idővel a telikusság jelölésének elsődleges eszközévé vált, a 14. századtól kezdődően ugyanis egyre több eredmény- és teljesítményige lexikalizálódott egy igekötővel együtt, így már a kései ómagyar korban kialakulhatott egy olyan szabály, amely szerint a telikus ige igekötős, következésképpen pedig a mai magyar (beszélt) nyelvben többnyire az összes eredmény- és teljesítménypredikátumot igekötős ige fejezi ki (vö. D. MÁTAI 1992: 679, 693; É. KISS 2008b: 129–131). Az igekötők telicizáló funkciója azonban nem abszolút érvényű, ugyanis egyrészt főként a produktív igekötő-használatra jellemző (vö. É. KISS 2004: 41–43), másrészt a koerció felülírhatja a bemeneti predikátum szituációs aspektusát, harmadrészt pedig rendszerszerű kivételek is vannak.

3.2. Az igekötők előfordulási gyakorisága

Az igekötővé válás grammatikalizációs folyamatának egyik elsődleges szemantikai feltétele a deszemantizáció, a bemeneti elem részletezett jelentésszerkezetének sematikusabbá válása (vö. TOLCSVAI NAGY 2021: 158–159). A jelentésszerkezet változásának egyik nyelven belüli tényezője – a szókincs többi tagjához való viszony mellett – a más szavakhoz való mondatbeli kapcsolódás: egy szó minél több kapcsolatot létesít más szavakkal, konkrét jelentéstartalma annál inkább elhomályosul (HADROVICS 1992: 65–66). A jelentésváltozás és a produktivitás között tehát egy olyan kétirányú, egymást kölcsönösen erősítő kapcsolat figyelhető meg, amely esetében minél sematizáltabb az igekötő-előzmény konkrét jelentése, annál többféle ígéhez kapcsolódik, és fordítva, minél jobban kiterjed a kérdéses elem használati köre, az eredeti jelentése annál inkább elhomályosul, vagyis egyre inkább igekötőszerűbbé válik (vö. D. MÁTAI 1991: 433–434; D. MÁTAI 1992: 664).

Az ősi igekötők (*meg, el, ki, be, fel, le*), illetve az újabb igekötők és igekötő-előzmények (*alá, bele, egybe, elő, hátra, haza, hozzá, ide, körül, oda, rá, vissza*) együttes előfordulási gyakoriságát a vizsgált iratokban mind a szöveggyakoriság, mind pedig a lexikai gyakoriság szempontjából az 1. táblázat mutatja be.¹² A legkorábbi igekötők igekötői minőségét az ómagyar kor végén a használat korpuszbeli gyakorisága is mutatja: a hat ősi igekötő lexikális

¹² A táblázatok a *Mellékletek*ben találhatóak.

szinten 219 darab igekötős igében szerepel, amelyek a szövegtörzsanyagban összesen 755 darab szóelőfordulást eredményeznek. A D. MÁTAI (1992: 685) által vizsgált kései ómagyar kori törzsanyag igekötőosztályainak statisztikáihoz hasonlóan az újabb igekötők és igekötő-előzmények produktivitása elenyészőnek tekinthető, ezek az elemek ugyanis nagyrészt csupán az ómagyar kor folyamán indultak meg az igekötővé válás útján.

Bár a keletkezéstörténeti szempontból elkülönített két igekötőosztály használati gyakorisága látványos különbséget mutat, az egyes igekötők lexikai és szöveggyakorisága az egyik csoportban sem egyenletes. Az igekötőknek az igekötős szerkezetekben való előfordulási gyakoriságát a vizsgált levelekben a 2. táblázat ismerteti.

A hat legrégebbi igekötő gyakorisági sorrendje – a *be* és a *fel* igekötő fordított pozíciójától eltekintve – megegyezik azoknak a D. MÁTAI (1992: 685) által meghatározott és a teljes kései ómagyar korra vonatkozó belső megoszlásával. Az újabb keletkezésű igekötők és igekötő-előzmények gyakorisága alacsony, a szöveggyakoriság szempontjából csupán az *oda* és az *ide* igekötők használati köre tekinthető kissé kiterjedtebbnek. A lexikai gyakoriság szempontjából azonban mind az *ide*, mind pedig az *oda* igekötő használata kis mértékűnek tekinthető, a legtermékenyebb igekötők közé ugyanis öt ősi igekötő (*meg*, *el*, *ki*, *fel*, *be*) sorolható, a többi igekötő lexikai produktivitása pedig a szöveggyakorisághoz hasonlóan alacsony szinten mozog. Az újabb igekötők és igekötő-előzmények használatának kezdeti, tehát esetleges használatára utal az is, hogy a vizsgált korpusz alapján felállított gyakorisági sorrend kevés hasonlóságot mutat a D. MÁTAI (1992: 670–671) által vizsgált törzsanyag megfelelő értékeivel, egyes viszonylag produktívnak tartott elemek (pl. *által*, *eleve*, *ösze*) pedig a vizsgált levelekben meg sem jelennek. Az igekötő-használat túlnyomó részét a vizsgált periódusban mind a szóelőfordulások tekintetében (59,1%), mind pedig lexikális szinten (44,7%) a *meg* igekötő teszi ki, amelyet a viszonylag alacsony szinten ingadozó többi igekötő és igekötő-előzmény szempontjából még mindig magas arányban az *el* igekötő (20,0% szöveg- és 19,8% lexikai gyakoriság) követ. Bár a szöveggyakorisághoz képest a lexikai termékenység értéke mindkét igekötő esetében jelentősen lecsökken, a többi igekötő produktivitásával összevetve továbbra is kiugróan magas marad.

3.3. Az igekötők és az igék kapcsolódási mintázatai

Kognitív szemantikai szempontból a szemantikailag autonóm ige és a szemantikailag függő igekötő egy-egy olyan komponensszerkezet, amelyek összekapcsolódva kompozitszerkezetet alkotnak, szemantikai viszonyuk pedig kölcsönös és kétirányú (vö. D.

MÁTAI 1992: 672, 683; TOLCSVAI NAGY 2021: 89–92, 113). Ennek ellenére minden igekötő kialakulására jellemző az, hogy az eredeti irányjelölői szerepet eltérő mértékű telicizáló, illetve egyéb jelentésmódosító funkció egészíti ki, ezek a szerepek ugyanakkor nem választhatóak el élesen egymástól, gyakran átfedik egymást, és egyszerre jelentkeznek (vö. D. MÁTAI 1992: 671–672). Mindazonáltal a legtöbb igekötős ige esetében jól érzékelhető az, hogy az igekötő milyen mértékben őrzi elsődleges irányjelentését, azaz a telicizáló-irányjelölő és a pusztá telicizáló szerep közül melyik kerül hangsúlyosabban előtérbe. Az egyes igekötőkkel alkotott korpuszbeli igekötős szerkezeteket az adott igekötő kiemelt funkciója alapján csoportosítva a 3. táblázat mutatja be.

Az igekötőnek az igekötős szerkezetben megfigyelhető funkciója alapján a helyváltoztatások végpontját kifejező telicizáló-terminatív és az állapotváltozások végállapotát kifejező telicizáló-rezultatív igekötői szerep különíthető el egymástól. Bár É. KISS (2004: 15) rezultatív és terminatív igekötőkről beszél, véleményem szerint csupán dominánsan rezultatív és dominánsan terminatív funkcióról lehet szó. A különféle (poliszém) igekötők különböző igékhez kapcsolódva szemantikailag mindig másféleképpen lépnek kölcsönhatásba az adott ige jelentésszerkezetével, a konkrét nyelvi példákban pedig voltaképpen a terminativitás és a rezultativitás széles skálájával találkozunk. Az pedig, hogy egy adott igekötő az elsődleges irányjelentését milyen mértékben őrzi, szintén skaláris természetű, következésképpen a terminatívnak, illetve rezultatívnek való minősítés helyett érdekesebb akár ugyanannak az igekötőnek a legtöbb esetben együtt élő (dominánsan) terminatív, illetve rezultatív funkcióját a konkrét nyelvi adatok alapján vizsgálni.

Azt, hogy egy adott igekötő milyen szerepet tölt be egy igekötős szerkezetben, voltaképpen az ige jelentésszerkezete határozza meg, vagyis az igei jelentés alapján az igekötői funkció általában megjósolható: a 3. táblázatban jól látható az, hogy az unergatív, mozgást, helyváltoztatást és a tárgyas, mozgatást, elmozdítást kifejező igék mellett az igekötő rendszerint terminatív funkciójú, kivételt pedig csak azok a szerkezetek¹³ jelenthetnek, amelyek szemantikai szempontból nem kompozicionálisak vagy metaforikus, átvitt értelemben használatosak. Kizárólag a *meg* igekötő távolodott el olyannyira az eredeti irányjelentésétől, hogy már a vizsgált korszakban is feltételezhetően csupán néhány szerkezet esetében fordul elő terminatív funkcióban. A sematizációt és az igekötői jelleg erősödését kísérő rezultatív

¹³ Pl. 1531: az terwenbe addegh *be* ne *alhassāk* Mýnd az en ewcheymwel egyetembe [M]igh Nem Megh fizetem (96. Dobó Ferenc szerződése Csaholyi Imrével és a Ráskayakkal); [1530]: az wrwnkhazaban kezewkh wagýonkh | zewrnýw halalth zenwegýný hoghy nem mýnth a kerezthýensekthwl | az hazath el zakazzwkh es az mýw kegýelmes wrwnkh kezewl *ký* Erezzw[k] (86. Gyula vára védőinek levélfogalmazványa).

használat elterjedése a különböző igekötők esetében nem egyforma ütemben és nem egy időben zajlott le, következésképpen az egyes igekötők a vizsgált korszakban is különböző átmeneti fokozatokat képviselnek (vö. D. MÁTAI 1991: 436; D. MÁTAI 1992: 672).

3.3.1. A *meg* és *el* igekötős igék aspektuális sajátosságai

Bár a *meg* igekötő a vizsgált korszak leggyakrabban használt igekötője, 'vissza, hátra' jelentésben és kiemelten terminatív szerepben szórványosan, feltételezhetően csupán hét ige mellett tűnik fel, elsődleges használata tehát már az ómagyar és a középmagyar kor határán a rezultativitás kifejezéséhez kötődik. Azok az igekötős igék, amelyekben a *meg* eredeti jelentése hangsúlyosabban érzékelhető, rendszerint olyan konkrét helyváltoztatást kifejező poliszém szerkezetek, amelyek esetében a terminatív jelentést a szövegkörnyezet erősíti meg, egyébként ugyanis ezek az igekötős igék is pusztán rezultatív típusú szerkezetekként értelmezhetőek: *megad* 'visszaad'¹⁴, de 'megfizet, kifizet'¹⁵, 'odaad, átad'¹⁶; *meghagy* 'hátrahagy'¹⁷, de 'elrendel'¹⁸; *meghoz* 'visszahoz'¹⁹, de 'elhoz'²⁰ stb. Az irányjelentés és a rezultativitás közötti átmeneti állapotot tükrözik azok a metaforikus szerkezetek²¹ is, amelyek esetében bizonyos mértékig érzékelhető az igekötős ige elsődleges, helyváltoztatást kifejező jelentése, a rezultatív jelentéskomponens azonban a metaforizáció miatt már sokkal hangsúlyosabb szerepet kap. A *meg* rezultatív szerepének térnyerését az is igazolja, hogy a 'vissza, hátra' jelentés explicit kifejezésekor már a kései ómagyar korban más lexémák, a *vissza* és *hátra* igekötők jelennek meg.

A *meg* funkciókiegészülése, a pusztá telicizáló szerep kialakulása már az ősmagyar korban elkezdődhetett, amelyet egyrészt az elsődleges jelentés erős telikus mellékértelme (a cselekvés végpontjának azonossága az egykori kiindulóponttal), másrészt pedig az igekötőnek a szócsaládjától való korai elszigetelődése (a főnévi *męg*, *mög* önálló használatának kiveszése) segíthetett elő (vö. D. MÁTAI 1991: 438). A *meg* fő funkciója a vizsgált korszakban tehát a rezultatív telicizálás, ebben a szerepben pedig rendkívül produktív: gyakran konkrét vagy átvitt

¹⁴ 1493: az zaz forintnak hvzat *meg adtta* (8. Vér András menedéklevele).

¹⁵ [1528–1537]: oth mýnden|nek *megh agýak* ez megh saboth arath (74. Lipolth Gáspár levele a bártfai bíróhoz).

¹⁶ 1529: azth nem thwdom | ha *meg atthathak* (78. Belváry Ferenc levele Batthyány Ferenchez).

¹⁷ [1518–1523]: nýhaý karolý | mathýas *megh hagýoth* felesýge (39. Kazsui Borbála elismervénye).

¹⁸ 1517: az zeghen vram testamentomaban vagýon *megh hagýva* (35. Bodó Ferenc végrendelete).

¹⁹ 1529: ýsthen az wýadalbol bekewel | *meg hoza* (78. Belváry Ferenc levele Batthyány Ferenchez).

²⁰ 1531: zenth | marthon napwtan valo vasarnap *hozom megh* | hazamhoz zaýkra, azen matkamath ersebeth | azzonth (102. Zichy Rafael levele Nádasdy Tamáshoz).

²¹ Pl. [1518–1523]: neký | Thýztan es zabadon *megý zalýon* mýnden pernelkewl (39. Kazsui Borbála elismervénye); 1532: The k *Megh Thert* az Twelýgisbewl (109. Báthori István levele Nádasdy Tamáshoz).

értelmű helyváltoztatást kifejező igék mellett is rezultatív szerepet tölt be,²² lényegében szemantikai megkötések nélkül bármilyen jelentésű igéhez járulhat,²³ olyanokhoz is, amelyeket később már más igekötő telicizál,²⁴ termékenységét pedig a korban neologizmusokként kezelhető, latin eredetű igékhez való kapcsolódása is igazolja²⁵ (vö. D. MÁTAI 1992: 675–676).

A vizsgált szövegtörzsekben a *meg* igekötőt mind a gyakoriság, mind pedig a grammatikalizációs jelentésváltozás foka alapján az *el* igekötő követi, esetében azonban a hangsúlyosan terminatív, illetve rezultatív funkciók megoszlása sokkal kiegyenlítettebb, az *el* igekötő ugyanis elsődleges lativusi irányjelentését számos szerkezetben őrzi. A terminatív szerepű *el* igekötő leggyakrabban a helyváltoztatást kifejező igében jelzett mozgásnak a kiindulóponttól való távolodását fejezi ki,²⁶ ugyanakkor közeledést jelentő igékhez is járulhat akkor, ha a beszélő helyzete nem a távolodás kiindulópontjaként, hanem annak céljaként konceptualizált²⁷ (vö. D. MÁTAI 1992: 674). A korban már az irányjelentésű *el* metaforikus, tehát rezultatív szerű használata is elterjedt, átvitt értelemben pedig nemcsak absztrakt helyváltoztatást,²⁸ hanem valamilyen állapottól való eltávolodást²⁹ is kifejezhet.

Az *el* igekötő rezultatív telicizáló szerepének korai kialakulása az ősmagyar és az ómagyar kor határán minden bizonnyal az elsődleges irányjelentésre vezethető vissza, a térbeli távolodás folyamatának a térben vagy az időben való rögzítése ugyanis azt is kifejezi, hogy a cselekvésnek célja van, a kiindulópontban való tartózkodás pedig befejeződött (D. MÁTAI 1991: 439; D. MÁTAI 1992: 676). A *meg* igekötő rezultatív használatához viszonyítva azonban az *el* eredeti irányjelentését dominánsan rezultatív használatban is erőteljesebben őrzi, következésképpen pedig rendszerint az ige által jelölt folyamat célhoz érését, teljessé válását fejezi ki³⁰ (vö. D. MÁTAI 1991: 439; D. MÁTAI 1992: 676). Egyetlen igekötős szerkezetnek a szinkrón terminatív, illetve rezultatív használatát, esetleges lexikalizálódását jól szemlélteti az

²² Pl. [1512–1526]: *kölgye meg* kegýelmed az | adosagot (26. Tárczay Borbála levele anyjához).

²³ Pl. 1531: Tugya felfiged kes vram hogh en Magam *megh ehezem* (97. Báthori István levele I. János királyhoz); 15[2]9: .k. *megy* Ne jégýesýen | ez kenýergesembel (79. Somogyi Ferenc levele Batthyány Ferenchez).

²⁴ Pl. 1531: nem wala kýnek az en Nagh bozýssagomath megh | mondanom ees *megh panazolnom* (99. Véssey Mihály levele Nádasdy Tamáshoz); 1530: ha Mý Jde | Nem Jwthwnk wolna wk zombathhelth *megh* | nem *wethek wolna* (84. Ráday Mihály levele Batthyány Ferenchéhez).

²⁵ Pl. 1531: akortes *megh deputalhatya* the felfiged (97. Báthori István levele I. János királyhoz).

²⁶ Pl. [1530]: mýnd | *Elý ffwthothak* anýra megh rethenthek thwlem (87. Thardassy István levele Bakics Pálhoz).

²⁷ 1529: mýg az kegýelmed Embere *El Erkezýk ýtt* | lezeok (82. Herczeg Miklós levele Batthyány Ferenchez); 1530: mýkron az pýnzh *el hozak* | leg otthan ýde ýew (95. Zsegyei László levele Batthyány Ferenchez); 1492: te kegelmedeth Igazan bizalom | hog *el iwien* kegelmed (7. Jakab prépost levele Batthyány Boldizsárhoz).

²⁸ 1529: az zekelew k el arwlanak, merth melle=|=wnk otthan *el allanak* (78. Belváry Ferenc levele Batthyány Ferenchez); 1530: ýmaran az ýdew naponkýnth *el kewzelgeth* (90. Zsegyei László levele Batthyány Ferenchez).

²⁹ 1525: zeghynýek ez magyarok | *el sashuttak* (55. Szalkai László Batthyány Ferenchez írt levelének utóirata).

³⁰ Pl. 1530: ha the keghelmed hoza nem lath: ýnghen maýd *el pwzthol* az the keghelmed ýozaga (90. Zsegyei László levele Batthyány Ferenchez).

*elvet*³¹ és az *elvisz*³² esete. Egyes nem konkrét mozgást, hanem mozgással együtt járó cselekvést kifejező rezultatív szerkezetek³³ esetében is érzékelhető egyfajta absztrakt távolodás vagy távolság. A *meg* igekötőhöz hasonlóan a pusztán rezultatív funkciójú *el* produktivitását is a latin eredetű igékhez való kapcsolódás³⁴ igazolja.

3.3.2. A *ki*, *be*, *fel* és *le* igekötős igék aspektuális sajátosságai

A hat ősi igekötő közé tartozó *ki*, *be*, *fel* és *le* igekötők mind a dominánsan terminatív, mind pedig a dominánsan rezultatív szerep szempontjából átmeneti kategóriát képeznek, ugyanis mindkét funkciócsoport erősségi skáláján az újabb igekötők és igekötő-előzmények, illetve a *meg* és az *el* igekötők között helyezkednek el (vö. D. MÁTAI 1992: 672–673, 677).

A *ki*, *be*, *fel* és *le* igekötőkre is érvényes az az általános tendencia, amely szerint az igekötők a konkrét értelemben vett mozgást, mozdítást kifejező igei szerkezetek komponenseiként³⁵ elsősorban irányjelölő szerepet töltenek be. Egy 1530-ból származó adat³⁶ *kibeszél* 'addig beszél, ameddig kijut vagy kitesz valakit valahonnan' szerkezete egy olyan rendhagyó, jelentéssűrítő alakulat, amely az igekötő által úgy fejez ki helyváltoztatást, hogy maga az ige annak módját kódolja. Bár ebben az esetben a *kibeszél* másfajta jelentéssel telítődik, fontos megemlíteni azt, hogy a *ki* igekötő tisztán rezultatív funkciójának kialakulásában többek között éppen a közlést jelentő igék játszhattak meghatározó szerepet (l. D. MÁTAI 1992: 678). Az állapotot kifejező igékhez kapcsolódó igekötők az alapigében kifejezett eseményszerűséget – amellet, hogy irányjelentéssel látják el – rendszerint dinamikussá is teszik³⁷ (vö. D. MÁTAI 1992: 673).

³¹ 1508: ez el mult adoÿerth kel vennie zaboth zabod, es *el wessek* | aztÿs, elewtwnk vegeztuk (17. Báthori Anna nyugtája); 1521: nezze the kegelmed az en zegen zolgalathomath ne *wees* | *el* thwleth mikenth jde zerzetthel (43. Szobonya János levele Désházy Istvánhoz); [1529]: az | zekereket *el vetnye*, meegh mÿnnen zemellenknek sem | engedneed ha ot vonankes (76. A Macedóniaiak Petrőczy Pálhoz intézett felszólamlása).

³² 1510: vdvaromrol zekeret es egebet valamit akartak | mind azt *el vÿttek* (19. Leleszi bevallólevél); 1524: Jm mostan horwath orzagba chlÿczy warath memeth | begy meg salotha Jgen therethy nekem semi hythem | ninczen benne hogy meg segyczyk hanem *el wysygyk* (48. Drágffy János levele Várday Ferenchez).

³³ Pl. 1507: tanÿtassag es az Eskolat *el* ne *hagÿassak* | vele (16. Cseh István végrendelete); [1530]: az wrwnkhazaban kezewkh wagÿonkh | zewrnÿw halalth zenwegÿnÿ hogÿÿ nem mÿnth a kerezthÿensekthwl | az hazath *el zakazzwkh* (86. Gyula vára védőinek levélfogalmazványa).

³⁴ 1524: Hagÿom ezth hogÿ ha az en felessegem es az en Thestamonthomosÿm, es zolgaÿm, ezth | *el* nem *exsekwalnak*. az Wrÿsthen elewt agÿÿanak okoth Rwlá (50. Drágffy János végrendelete).

³⁵ Pl. 1530: mÿkoron az hazbol *kÿ megyek*, a koron es egÿwth leghethek (90. Zsegnyei László levele Batthyány Ferenchez); 1529: mathÿasth kazaban *be* nem *erezthed* (81. Macedóniai László és Miklós levele Petrőczy Pálhoz); [1481 előtt]: *felractach* es elutech (3. Magyar mondatok jogi följegyzésekben); 1531: ha hazamba *le Jlek* ketfelel | melleem Jlnék (104. Péter presbiter levele Puthnoki Imréhez).

³⁶ 1530: ezth erthetthem ew thewle hogh *kÿ* akarna *bezellenÿ* az warbol (90. Zsegnyei László levele Batthyány Ferenchez).

³⁷ Pl. 1531: az terwenbe addegh *be* ne *alhassāk* Mÿnd az en ewcheymwel egyetembe [M]igh Nem Megh fizetem (96. Dobó Ferenc szerződése Csaholyi Imrével és a Ráskayakkal); 1531: ha hazamba *le Jlek* ketfelel | melleem Jlnék ha odwarra megÿek | Myndenÿth weleem akarnak, lennÿ (104. Péter presbiter levele Puthnoki Imréhez).

A *ki*, *be*, *fel* és *le* igekötők már az ómagyar és a középmagyar kor határán sem pusztán kifelé, befelé, felfelé vagy lefelé irányuló mozgást fejezhetnek ki, hanem az elvont gondolkodás eredményeképpen az absztrakt térben való tájékozódásban általánosabb irányok nyelvi megjelenítésére is alkalmasnak bizonyulnak (vö. D. MÁTAI 1992: 673, 677–678): a *ki* valamilyen külsőségbe,³⁸ a *be* pedig valamilyen belsőségbe való jutást³⁹ is leírhat, a *fel* mozgáseseményének végpontja például a fővárosra⁴⁰ vagy valamilyen hivatalos intézményre,⁴¹ az ún. „hivatalos funkciójú” *be* igekötőé⁴² (vö. D. MÁTAI 1992: 683) pedig szintén valamilyen hivatalra utalhat. Azt, hogy egyetlen bemeneti igekötős ige szemantikailag többféle módon változhat, és egyszerre akár többféle irányban rögzülhet, a *felvesz* ige példázza, amely a vizsgált levelekben kétféle, ’magának vagy megbízásból másnak a részére átvesz’⁴³ és ’munkára, állásban alkalmaz’⁴⁴ jelentésben is feltűnik.

A *ki*, *be*, *fel* és *le* igekötők elsődleges irányjelentésüket valamilyen mértékben rendszerint dominánsan rezultatív funkcióban is megőrzik. A pusztá rezultatív funkcióhoz a *ki* igekötő esetében feltehetően a *kiagg* ’kivénül valamiből, kora miatt alkalmatlanná válik valamire’⁴⁵ és a *kiveszt* ’vagyonából kiforgat’⁴⁶, a *be* igekötő esetében a *beteljesít*,⁴⁷ a *fel* igekötő esetében a *felfogad*⁴⁸ ige jelentésszerkezete közelít a legjobban. A rendkívül alacsony gyakoriságú *le* igekötő rezultatív funkcióban csupán a *letesz* ’befizet valamit’⁴⁹ metaforikus jelentésű szerkezetben jelenik meg.

3.3.3. Az újabb igekötős igék aspektuális sajátosságai

A vizsgált szövegtörzsekben nagyobb számban előforduló *ide* és *oda*, illetve a csupán szórványosan jelentkező *hozzá*, *alá*, *rá*, *vissza*, *elő*, *haza*, *bele*, *egybe*, *hátra* és *körül* igekötők

³⁸ 1510: Jrtham rola, deeshazý Jsthwannak az mý | [d]olgossongnak [...]a wyzaknara, hogý *ký* yewýeen, ees ez. .k. lewth. dolgoth | meg Lassa (20. Szalkai László levele Bánffy Ferenchez).

³⁹ [1528–1537]: aký ez fele | ýlýsth *bé* wýssen, alýonmegh az hadnagý sallassa eleth, oth mýnden|nek megh agýak ez megh saboth arath (74. Lipolth Gáspár levele a bártfai bíróhoz).

⁴⁰ 1524: ez hwswetbe *kýlde fel* hozzam Bwdara. harom | zolgaýath (50. Drágffy János végrendelete).

⁴¹ 1524: ha valahogh az dologh | Jde *fel* terne tahath lattassek az kýrlnal ees mýnd az | wraknal mýwel az mýth en zoltam Jth kýrlnak | talaltassek wgý (49. Drágffy János levele Várday Ferenchez).

⁴² 1527: az Thýzedeth Jgazan *bé* zolgalthathom (67. Országos tizedszedők esküje).

⁴³ 1524: registromimoth mýnd *fel* | wete (49. Drágffy János levele Várday Ferenchez).

⁴⁴ [1526]: Egýeb okall *wetthewala fel* az En wraýmath (56. Báthori István két fogalmazványa II. Lajoshoz).

⁴⁵ 1532: ha | sokaýgh halasthood maýd nē solghal|hathok keghelmednek merth *ký* aghok | belewle (112. Nádasdy Márton levele Nádasdy Tamáshoz).

⁴⁶ [1510 – 1511. február 25.]: menden morhamhol *ký* veztenek (23. Bökény Pál levele Bakócz Tamáshoz).

⁴⁷ [1529]: kegelmedet kerýek, az my kezthenk valo egenessegegeth | megh tarchýa, *bé* es *telyesische* kegelmed (76. A Macedóniaiak Petróczy Pálhoz intézett felszólamlása).

⁴⁸ 1530: *felfoghatak* hogh senký nem banthýa (93. Nádasdy Márton levele Batthyány Ferenchez).

⁴⁹ 1531: semý Napot | Nem yrtal neký Mykort *tened le* hanem chak azt yrnad | hogý *le* a[k]arnad *tený* (106. Héderváry Lőrinc levele Héderváry Istvánhoz).

csupán a kései ómagyar korban indulnak el az igekötővé válás útján, következésképpen a korban nem csupán igekötőként vagy igekötő-előzményként funkcionálnak, lexikai szempontból viszonylag kevés igéhez társulnak, eredeti határozói jelentésüket pedig igen nagy mértékben őrzik (vö. D. MÁTAI 1992: 663–664).

Az újabb igekötők, igekötő-előzmények közül mind a szöveg-, mind pedig a lexikai gyakoriság szempontjából az *oda*, illetve az *ide* jelenik meg a legtöbb igekötős szerkezetben. Az *oda* és az *ide* a legtöbb szerkezet esetében mozgást, mozdítást, helyváltoztatást kifejező igék (*ad*, *bocsát*, *hajt*, *hoz*, *jön*, *küld*, *megy*, *szerez*) mellett konkrét irányjelentésben és dominánsan terminatív funkcióban fordul elő, a vizsgált levelekben az *oda* esetében az *odamegy*,⁵⁰ az *ide* esetében pedig az *idejön*⁵¹ ige fordul elő a legtöbbször. Az *oda* elsődleges jelentése csupán két szerkezet, az *odahagy* 'kezeből vagy hatalmából kibocsát valamit, lemond valamiről'⁵² és az *odaveszik* 'elvész'⁵³ igekötős ige esetében kevésbé hangsúlyos, ezek az alakulatok tehát a dominánsan rezultatív szerkezetekhez közelítenek. Az *ide* igekötős igék osztálya kizárólag terminatív alakulatokból áll, és mindössze az *idelát* 'idelátogat, idejön'⁵⁴ esetében feltételezhető bizonyos mértékű nem kompozicionális jelentés, illetve lexikai rögzültség.

A *hozzá*, *alá*, *rá*, *vissza*, *elő*, *haza*, *bele*, *egybe*, *hátra* és *körül* igekötők, illetve igekötő-előzmények a vizsgált szövegtörzsekben kevés igéhez és ritkán társulnak. Az *alá*, *elő*, *haza* és *körül* igekötők főként csupán mozgás- és mozgásjelölő igék (*ad*, *indul*, *jön*, *küld*, *megy*, *tör*, *visz*) mellett fordulnak elő, és dominánsan terminatív funkciót töltenek be. Az eredeti jelentését máig nagymértékben őrző *haza* igekötő igekötőszerű minőségére pusztán a kapcsolódás viszonylagos gyakorisága utal, fordított vagy megszakított szórend esetén ez az igekötőszerűség azonban kevésbé érződik⁵⁵ (vö. D. MÁTAI 1992: 670). Az *áll* állapotot jelölő, statikus igét a vizsgált levelekben az *elő*⁵⁶ és a *körül*⁵⁷ igekötő is dinamikussá változtatja, a *körüláll* esetében pedig a bemeneti ige tranzitívvá is válik. Az *alá* a korban már nem csupán egy függőleges tengelyen értelmezett térbeli süllyedés kifejezésére alkalmas, hanem általánosabb, absztraktabb irányjelentésben elsősorban települések közötti helyváltoztatás leírásakor⁵⁸ is használatos.

⁵⁰ [1512–1526]: en | mostan haznalhatnek kegý[el]mednek ha *oda mehetnek* (26. Tárczay Borbála levele anyjához).

⁵¹ 1492: ez maý napon prior *ide iwth vala* | vramhaz (7. Jakab prépost levele Batthyány Boldizsárhoz).

⁵² 1517: az telkest az falvbelý rezemeth es *oda hagýom* (35. Bodó Ferenc végrendelete).

⁵³ 1531: *oda vezýen* az en forintom (97. Báthori István levele I. János királyhoz).

⁵⁴ 1530: ýdeýe wolna hogh the keghelmed *ýde lathna* (90. Zsegyei László levele Batthyány Ferenchez).

⁵⁵ 1530: thahý, Janos, *haza menth* (88. Feledy Lestár levele Serédy Gáspárhoz); 1526: ha eelek ees týztessegemre ývevek *haza* (59. Batthyány Ferenc feleségéhez írott levelének utóirata).

⁵⁶ 1524: Ewn maga *ele alla* thamas dýak (49. Drágffy János levele Várday Ferenchez).

⁵⁷ 1510: maýor hazařnat *kqrql allottak* (19. Leleszi bevallólóvél).

⁵⁸ 1532: chasar ýwhelýgh meghē oñan | *ala ther* gherechre (111. Nádasdy Márton levele Majlád Istvánhoz).

A *vissza*, illetve a *hátra* igekötő szemantikai szempontból a hasonló jelentésű és a pusztá rezultativitás jelölőjévé váló *meg* funkciójába lépett⁵⁹ akkor, amikor a *meg* irányjelentése fokozatosan visszaszorult, ugyanakkor mindkét igekötő már a vizsgált korszakban is feltűnik metaforikus, a tiszta rezultativitás felé elmozduló szerkezetekben⁶⁰ (vö. D. MÁTAI 1992: 669). Annak ellenére, hogy kialakulásuk csupán a kései ómagyar korhoz köthető, a *hozzá*, *rá*, *bele* és *egybe* igekötők a vizsgált szövegtörzsekben elsődleges irányjelentésüktől eltávolodva, rezultatív szerkezetben jelentkeznek. A *rá* és a *bele* igekötők elsősorban átvitt értelemben⁶¹ használatosak, a *hozzányúl*⁶² szerkezet metaforikus, a *hozzálát*⁶³ és a *hozzászól*⁶⁴ szerkezet pedig lexikalizálódó szerkezetként értelmezhető. Bár az *egybe* bizonyos mértékig azt is kifejezi, hogy a mozgás egyetlen helyre mint végpontra irányul, az *egybe gyűl*⁶⁵ valószínűleg, az *egybeszámol*⁶⁶ pedig szinte biztosan dominánsan rezultatív szerkezetként értelmezendő.

3.3.4. Az atelikus igekötős igék esete

Bár az igekötőket a szituációs aspektus szintjén olyan telicizáló elemekként határoztam meg, amelyek a célra irányuló összetett események inherens végpontját vagy végállapotát fejezik ki, már a vizsgált történeti korszakban is előfordulnak olyan igekötős alakok, amelyek a mondatban nem teljesítmény- vagy eredménypredikátumokként viselkednek. A vizsgált levelekben az atelikus igekötős igék pusztá bemeneti igéi olyan folyamat- (*hagy*, *oltalmaz*, *óv*, *tart*, *vigyáz*) vagy állapotpredikátumok (*áll*, *marad*, *származik*, *tartozik*, *van*), amelyek esetében a *meg*, *el*, *ki* és *hozzá* igekötő nem eredményez aspektuális típusváltást.

A *kiszármazik*⁶⁷ és a *hozzátartozik* ('szoros kapcsolatban áll',⁶⁸ illetve 'hozzáigazodik'⁶⁹) igék a térbeli helyzetet jelölő állapotigékhez hasonlítanak (vö. KIEFER–

⁵⁹ Pl. 1531: ezenel | *kylā vȳza* hozam (106. Héderváry Lőrinc levele Héderváry Istvánhoz).

⁶⁰ Pl. 1524: ha jmar the felseged teljessege el atad volna es | semȳh kepen *wȳzza* the felseged jmar soha nem | *vehetne* ez erdelȳh pȳspekseget (53. Levél II. Lajoshoz); 1515: az wȳgelme dolgaȳt *hatra hadna* azen | dolgaȳmert (31. Ismeretlen asszony levele).

⁶¹ Pl. 1530: Addȳg zolnak kȳralnak hogh *Rea haȳthȳak* (95. Zsegyei László levele Batthyány Ferenchez); [1526]: semmȳbe Magath *Bele* | ne *Bochassa* (56. Báthori István két fogalmazványa II. Lajoshoz).

⁶² 1524: az kȳral Embere | ne fogna melletthe hanem *hozza* *Nȳwlhasson* kegȳelmed (49. Drágffy János levele Várday Ferenchez).

⁶³ [1517–1535]: hogh az ty myweteghez zerywel *hozza* | *lattock* (38. Két esküszöveg).

⁶⁴ 1530: Az mȳnere en erthem *hoȳȳa* es *zolak* (84. Ráday Mihály levele Batthyány Ferenchez).

⁶⁵ 1529: Masth ȳmar | az zekelȳek, mȳnd *egȳbe* gȳelthenek (78. Belváry Ferenc levele Batthyány Ferenchez).

⁶⁶ 1508: adda, *Egbe* *zamlalwan*, hetwen forȳntoth (17. Báthori Anna nyugtája).

⁶⁷ 1524: mostan minden dolog waczȳ pȳspek | althal *sarmozȳky* (52. Drágffy János levele Várday Ferenchez).

⁶⁸ 1531: palochoth az castelth ez Mynden *hoza tartozowal* egȳetembe | az Mȳ az ew resek ennekem pernelkȳl Megh erestetek (96. Dobó Ferenc szerződése Csaholyi Imrével és a Ráskayakkal).

⁶⁹ [1531–1536]: kȳwanom elewb erthenem | mȳben az dolog most all, hogh thwdnek *hoȳȳa* | *thartoznom* Jȳwendere (107. Thurzó Elek levele Batthyány Ferenchez).

NÉMETH 2012: 270–271), esetükben viszont mind az ige által kifejezett térbeli helyzet, mind pedig az igekötő által kifejezett irányultság elvont, metaforikus síkon értelmezendő.

Az *el* igekötőnek a cselekvés tartósságát nyomatékosító funkcióját a vizsgált szövegtörzsben az *eltart* ige⁷⁰ példázza. Bár D. MÁTAI (1992: 682) szerint effajta szerepe csupán az *el* igekötőnek alakult ki, a vizsgált levelek alapján úgy tűnik, hogy a korszakban az atelicitás szempontjából is jelentős számú szerkezetet⁷¹ létrehozó *meg* igekötő is betölthetett hasonló funkciót. A *megtart* igekötős ige kiemelkedő szöveggyakorisága nagyrészt az *Isten megtart*-féle állandósult szókapcsolat variánsainak formulaszerű előfordulásaira⁷² vezethető vissza, ugyanakkor 'a birtokában tart',⁷³ 'tartja magát valamihez',⁷⁴ 'feltartóztat',⁷⁵ és 'megőriz'⁷⁶ jelentésben egyaránt használatos.

A *megáll*⁷⁷ és a *meghagy*⁷⁸ igekötős igének a vizsgált szövegtörzsben telikus és atelikus használata egyaránt előfordul, amely elsősorban az eltérő lexikai jelentésnek köszönhető, ugyanakkor az aspektuális érték kialakításában a szövegtörzs, a koerció szemantikai-pragmatikai művelete is részt vesz.

4. Az igekötők és a nézőponti aspektus viszonya

4.1. A nézőponti aspektus és az információs szerkezet összefüggései

Az igekötők mint telikusságjelölő elemek a nézőponti aspektus kifejezésében csupán közvetett szerepet játszanak, preverbális helyzetük ugyanis jellemzően perfektív, posztverbális helyzetük pedig rendszerint imperfektív olvasatot vált ki (É. KISS 2008a: 40–41). KÁDÁR és

⁷⁰ 1517: *tarchel* wket az mi | keelcheginkken (37. Batthyány Ferenc magyar nyelvű utóirata).

⁷¹ Pl. 1521: az iozagot nala hagývk es benne *meg* oltalmazvk (44. Ábránfy Péter zálogos levele); 1529: Jnnettowa | sem Eremestt megýeok ha *meg* ohatom magamatt es ez kewes Jozagott (82. Herczeg Miklós levele Batthyány Ferenchez); 1531: The k. Jsten | *Meg*. wiýgazza (104. Péter presbiter levele Puthnoki Imréhez).

⁷² 1515: wrjsten *tarca* | *meg* .k. mýd azzonjomal germegýdel (31. Ismeretlen asszony levele); 1526: ha Jsten *meg* | akar *tartani meg tart* az mit akar az lezen (59. Batthyány Ferenc feleségéhez írott levelének utóirata).

⁷³ Pl. 1507: ha kacol | fýa lezen azt *meg tarca*, ha pedeg [...] lezen azt el | agýa (16. Cseh István végrendelete).

⁷⁴ Pl. [1529]: kegelmedet kerýek, az my kezthenk valo egenessegeeth | *megh* *tarchya*, be es telýessische kegelmed (76. A Macedóniaiak Petrőczy Pálhoz intézett felszólamlása).

⁷⁵ Pl. 1530: nem keghelmed dolghaert *tartotak megh* (93. Nádasdy Márton levele Batthyány Ferenchez).

⁷⁶ Pl. [1526]: orzagodnak Regý zabadsaga zerenth, kýnek | *Meg* *Tharthasara* felseged Tharthozýk Mýnthewl kýsseb Nemes=|Ember gýermekenek (56. Báthori István két fogalmazványa II. Lajoshoz).

⁷⁷ Pl. [1528–1537]: *alýonmegh* az hadnagý sallassa eleth (74. Lipolth Gáspár levele a bártfai bíróhoz); 1531: had *alhassam megh* .k. wýthan az en nagh | bozýssagomath (99. Véssey Mihály levele Nádasdy Tamáshoz); 1516: Mýw walamýth ew kewzthek zerzenenk, azokath Mýnd *megh* | *allanaýak* (32. Becsületbíróági ítélet).

⁷⁸ Pl. [1518–1523]: nyhaý karolý | mathýas *meg* *hagýoth* felesýge (39. Kazsui Borbála elismervénye); 1529: Mý es *meg hattok* | Az Mý porkolabunknak. hogh týz zekeret vessen sellere (75. Macedóniai László és Miklós levele Petrőczy Pálhoz); 1524: az derýk | ýozagot lam mýnd *meg hattā* (50. Drágffy János végrendelete).

PEREDY (2014: 165–170) szerint a magyarban a nézőponti aspektus önálló morfoszintaktikai kifejezésére nincs lehetőség, az események nézőpontját így az igekötő pozícióját is meghatározó információs szerkezet adja meg: az igekötő-ige szórend rendszerint a leírt telikus esemény megtörténtét állítja (ha azt nem írja felül valamilyen más elem, pl. egy határozószó, l. *majdnem leasett*), az ige-igekötő szórend pedig a leírt telikus esemény megtörténtét előfeltételezi (fókuszos mondat), tagadja (tagadó mondat), a meg nem történtét előfeltételezi (felszólító mondat), se nem állítja, se nem tagadja (progresszív mondat), illetve csak az eseménytípus előfordulását állítja, nem egy konkrét eseményét (egzisztenciális mondat). A nézőponti aspektus és az információs szerkezet tehát nem független egymástól, hanem két olyan egymásra kölcsönösen ható részrendszer, amely komplementáris disztribúciót mutat (vö. PEREDY 2011: 194–195; KÁDÁR–PEREDY 2014: 162–164).

KÁDÁR és PEREDY (2014: 165–166) szerint a különböző konstrukciótípusokban az igekötő helyét érintő történeti változást az igekötő által kifejezett végpont vagy eredményállapot diskurzusszerepe irányítja. Mivel egyre több telikus eseményt igekötős ige fejez ki, egyre több nem kompozicionális, lexikalizálódott igekötő-ige szerkezet jön létre, amelyek különféle konstrukciótípusokban jelenhetnek meg, viszont ha a preverbális igekötőt tartalmazó szerkezet kontextuális jelentése ellentmond egy epizodikus esemény kulminációjának, akkor a szándékolt (pl. proximatív) jelentés vagy morfoszintaktikai aspektusjelöléssel (az ómagyar nyelvhasználatban), vagy pedig határozói módosítással (a mai standard nyelvhasználatban) fejezhető ki (KÁDÁR–PEREDY 2014: 170).

4.2. Az ige és az igekötő sorrendje a különféle konstrukciótípusokban

A vizsgált szövegtörzs igekötőinek pozícióját, illetve a finit vagy non-finit igtől való távolságát a 4. táblázat mutatja be. A számadatok alapján az igekötők az esetek túlnyomó többségében (81%) preverbális helyzetűek, azaz a finit vagy a non-finit ige előtti tartományban helyezkednek el, a posztverbális pozíciójú igekötők előfordulási aránya így csupán 18%.

Bár prozódiai információ hiányában a különféle konstrukciótípusok azonosításában csupán a szórendre támaszkodhatunk, a vizsgált szövegtörzs adatai alapján – néhány rendszerszerű, illetve idioszinkratikus kivételtől eltekintve – KÁDÁR és PEREDY (2014) feltevése tarthatónak tűnik. A preverbális pozíciójú igekötőt tartalmazó szerkezetek tehát az esetek túlnyomó többségében olyan perfektív epizodikus konstrukciók, amelyek fő állítása az

igekötős ige által kifejezett esemény inherens kulminációs pontjának elérése.⁷⁹ A posztverbális helyzetű igekötőt tartalmazó mondatok leggyakrabban vagy olyan tagadó,⁸⁰ illetve felszólító⁸¹ mondatok, amelyek fő állítása kizárja az esemény megtörténtét, vagy pedig olyan nem semleges, fókuszos,⁸² illetve kérdőszót tartalmazó, kvantoros⁸³ mondatok, amelyek a telikus esemény céljának elérését nem állítják, hanem már ismertnek tételezik (vö. PEREDY 2011: 182–183; KÁDÁR–PEREDY 2014: 166). Azt, hogy a különböző konstrukciótípusok akár együttesen is ráépülhetnek egyetlen mondatra, egy 1502-ből származó adat⁸⁴ igazolja, amelynek a kötő-felszólító módban álló alárendelt mondata az ige és a posztverbális igekötő közé illesztett hátsó fókusz is tartalmaz. Mindezek ellenére az igekötő pozíciója, információs státusza, illetve a mondat nézőponti aspektusa közötti korreláció sem a vizsgált korszakban, sem pedig a mai magyar nyelvhasználatban nem tekinthető abszolút érvényűnek (vö. KÁDÁR–PEREDY 2014: 168, 173–174): a különféle szórványos kivételek⁸⁵ mellett a vizsgált szövegtörzs az egyenes igekötő-ige és a fordított ige-igekötő szórend szempontjából két nagy konstrukciótípus, a tagadó és a felszólító, illetve kötő-felszólító konstrukció esetében is váltakozást mutat.

A vizsgált szövegtörzs 52 darab megszakított, igekötő-tagadószó-ige szórendű finit tagadó szerkezetet⁸⁶ és 5 darab fordított, tagadószó-ige-(...)-igekötő szórendű finit tagadó szerkezetet⁸⁷ mutat fel, amely alátámasztja KALIVODA (2021: 87–88) azon megállapítását, amely szerint bár a fordított szórend a kezdetektől jelen van, csupán fokozatosan nyer teret, és csak a 19. század második felétől mutat növekvő tendenciát. Az egyenes szórendű tagadó szerkezetek esetében a főhangsúly nem a tagadósóra, hanem az azt megelőző igekötőre esik, amely ellentmondani látszik annak a tézisnek, amely szerint a preverbális, hangsúlyos igekötői

⁷⁹ Pl. 1524: fogada nekem az ýambor zolgaý által. hogý chak az | Ew dolgat leweleth meg zerezem pýnznelkewl. meg adýa az kerezeth (50. Drágffy János végrendelete).

⁸⁰ Pl. [1526]: ammýnth az Ewangelý=|omban wagýon a ký az aýthon Nem | Megýen be (56. Báthori István két fogalmazványa II. Lajoshoz).

⁸¹ Pl. 15[2]9: az wallast | Mýelye megý .k., az zalagos lewel kelyenky (79. Somogyi Ferenc levele Batthyány Ferenchez).

⁸² Pl. [1529]: az en vraým es ýzentenek | volt az ew porkolabýoknak, nem anneth, chýak týz bort | hozattna fel (76. A Macedóniaiak Petróczy Pálhoz intézett felszólamlása); 1529: Jbraýn Basa hatt honapra ýýzetheott meg telýessseggel (82. Herczeg Miklós levele Batthyány Ferenchez).

⁸³ Pl. [1512–1526]: konyýorgok kegýelmed mýnt en edes zy zýlemnek | hogý ýrýa meg nekem kegýelmed mýkora ýqz ýde (26. Tárczay Borbála levele anyjához); 1531: ýzend Meg | az Napýat Mert azon haragút hogý: semý Napot | Nem yrtal neký Mykort tened le hanem chak azt yrnad | hogý le a[k]arnad tený (106. Héderváry Lőrinc levele Héderváry Istvánhoz).

⁸⁴ 1502: kerem kegýelmdeth hogý Bochattassd | chak adzyg meg az theurek zabonak az faluth Myg en | Jnnen El Jndulok Bathor essmeg el ffoglalya Barthoss (11. Corvin János levele Török Imréhez).

⁸⁵ Pl. 1529: regheon el wezeott | wolna tewlem mertt nem Mastt el wagýon adwa Janos kýraltwl (82. Herczeg Miklós levele Batthyány Ferenchez); 1530: ýrýa meg the kegýelmed mýkoron es mel napon | el akar the kegýelmed ýndolný (95. Zsegynei László levele Batthyány Ferenchez).

⁸⁶ Pl. 1530: ha az wra ýozagath meg nem bochagywk th hath ewrsegeth mýnd el dwlýa es az kýth el nem dwlhath mýnd el egethý (90. Zsegynei László levele Batthyány Ferenchez).

⁸⁷ Pl. 1524: Nem kenýed el ezzel az en Jobagyom fogsagath (51. Magyar mondat Nyitra megye felterjesztésében).

pozíció a telikus esemény végpontjának elérését fejezi ki. PEREDY (2011: 188), illetve KÁDÁR és PEREDY (2014: 174) arra hívják fel a figyelmet, hogy az effajta tagadó szerkezetek gyakran tartalmaznak egy olyan *se*-kifejezést, amely a preverbális igekötőt megelőzve jelzi azt, hogy a mondat további részében egy meg nem történt eseményről lesz szó. Bár ez a nyelvi megoldás a vizsgált levelekben valóban előfordul, az 52 darab igekötő-tagadószó-ige szórendű finit tagadó szerkezet közül csupán 10 szerkezet⁸⁸ tartalmaz *se*-kifejezést. A lábjegyzetben közölt 1531-es példa⁸⁹ egy olyan rendhagyó tagadó szerkezetet mutat, amely tagadószó-igekötő-ige szórendű, és így sem a megszakított, sem pedig a fordított szórend csoportjába nem integrálható. A tagadás esetén használt közvetlenül preverbális igekötő nem teljesen idegen a magyar nyelvhasználatból, ugyanis a Müncheni kódex (1466) is tartalmaz hasonló alakulatokat (vö. KALIVODA 2021: 88), viszont az is elképzelhető, hogy ez az elszigetelt adat csupán elírás eredménye.

A fő- és alárendelt mondatokban egyaránt használható felszólító mód, illetve a konjunktívuszi mellékmondatokra jellemző kötőmód szétválasztása nem minden esetben egyértelmű: egyrészt bár a mai magyarban a konjunktívuszi mellékmondat éléről nem hagyható el a kötőszó, a középmagyar korban a kötőszóhasználat opcionális lehetett, másrészt bár a mai köznyelvben inverzió csupán felszólító mód esetében jelentkezik, a kötőmódban álló (semleges) mellékmondat igekötős igéje mind a régi nyelvhasználatban, mind pedig egyes mai nyelvváltozatokban tartalmazhat hátravetett igekötőt (vö. KÁDÁR–PEREDY 2014: 173; BÁCSI 2021: 285–288). Mindezek értelmében a kötő-felszólító mód jelével ellátott igéket tartalmazó mondatokat két csoportra osztva tárgyalom: a tisztán felszólító módú, jellemzően főmondati kategóriájú mondatokat felszólító módú mondatoknak nevezem, a rendszerint *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondatokat pedig kötő-felszólító módú mondatoknak tartom. A vizsgált levélszövegek 107 darab egyértelműen felszólító módú mondatot tartalmaznak, amelyek esetében 53 szerkezet⁹⁰ igekötő-ige, 54 szerkezet⁹¹ pedig ige-igekötő szórendet mutat. PEREDY (2011: 184–185), illetve KÁDÁR és PEREDY (2014: 173) szerint a preverbális típusú felszólító szerkezetek egyenes szórendje az által fejez ki speciális érzelmi többletet, hogy tényként tünteti fel azt az eseményt, amelyre felszólít. Míg a felszólító mód esetében a kétféle szórendi mintázat

⁸⁸ Pl. 1515: *ýtalat semj kepen meg nemadak* (31. Ismeretlen asszony levele); 1527: *soha megh nem bantha* | kx, egh *dolgath wgh nýndt ezt* (68. Thurzó Elek levele Batthyány Ferenchez); 1529: *kazarol monod hogh senky hozza nem lath masthes oth* | *vagyon nepewn*k (81. Macedóniai László és Miklós levele Petrőczy Pálhoz).

⁸⁹ 1531: *az terwenbe addegh be ne alhassák Mýnd az en ewcheymwel egyetembe* [M]igh Nem *Megh fizetem* (96. Dobó Ferenc szerződése Csaholyi Imrével és a Ráskayakkal).

⁹⁰ Pl. 1529: *kegelmedre* | *es Thýz lovagoth vetettenek, azsthes kegelmed el erezze* | *merth az Thýz lovagra es megh vezýk az penzth* (81. Macedóniai László és Miklós levele Petrőczy Pálhoz).

⁹¹ Pl. 1530: *jýrýa, megh, ke, ennekem, ezennel, es astýs, hogý mýth, aad* | *the, ke,* (88. Feledy Lestár levele Serédy Gáspárhoz).

használata a korban kiegyensúlyozottnak tűnik,⁹² addig a kötő-felszólító módú mondatok esetében a szórend szempontjából nagyobb fokú eltérés figyelhető meg, ugyanis preverbális igekötőt 49 szerkezet,⁹³ posztverbális igekötőt pedig csupán 25 szerkezet⁹⁴ tartalmaz, amelyből arra következtethetünk, hogy az igekötő és az ige a konjunktívuszi mellékmondatban tipikusan egyenes szórendben állt. Az igekötő mind a felszólító, mind pedig a kötő-felszólító módú mondatokban a legtöbb esetben közvetlenül az ige előtt vagy az ige után jelenik meg. A *ne* tagadószó 14 esetben⁹⁵ az igekötő és az ige közé, 3 esetben⁹⁶ pedig a hátravetett igekötőjű ige elé kerül. Az összetett mondat alárendelt tagmondatában jelentkező kötőmód grammatikai jelölője rendszerint alakilag azonos a felszólító mód jelével, de a történetiségben a feltételesmód-jel is betölthette ezt a szerepet,⁹⁷ egyes posztverbális szerkezetű mondatokban⁹⁸ pedig látszólag akár a felszólítómód-jel is helyettesíthette (vö. BÁCSI 2021: 283).

A vizsgált levélszövegekben olyan szerkezetek⁹⁹ is előfordulnak, amelyek valószínűsíthetően semleges, kijelentő módú mondatokban mutatnak fordított szórendet. PEREDY (2011: 182) amellett érvel, hogy a semleges mondatok ige-igekötő szórendje WACHA (1995: 186) megállapításaival ellentétben nem lezárt eseményre utal, illetve nem fakultatív módon választható, hanem egy eseménysor bevezetésére, prezentálására szolgál, következésképpen jellegzetes előfordulási helye a cím, a nézőponti aspektus szempontjából pedig aspektus nélküli eseményszerűséget jelez. Abból kiindulva, hogy az ún. prezentáló konstrukciótípus által a beszélő képes megkülönböztetni azt az esetet, amikor az esemény lezárultát szeretné új információként állítani, attól az esettől, amikor a teljes eseményről mint újdonságról szándékszik beszámolni (vö. PEREDY 2011: 184), véleményem szerint a nézőponti aspektus hiányának, tehát egyfajta neutrális aspektusnak (vö. PEREDY 2011: 196) a tételezése nem helytálló. CSIRMAZ (2008: 124–126) szerint vagy a perfektív, vagy pedig az imperfektív

⁹² L. pl. 1529: vagh | ala yey vagh kýd ala pewchethedeth (81. Macedóniai László és Miklós levele Petrőczy Pálhoz).

⁹³ Pl. 1530: Az kýnek Adossa marathoth wolth krýsthof az Mezarosoknak es | hal Arosoknak Naponkýnth ream fwthnak hogh meg fýzeseg | nekýk (95. Zsegnyei László levele Batthyány Ferenchez).

⁹⁴ Pl. 1530: thegý wgý velem, kýth, En ereke solghalyák | megh, ke, mýnth Jo vramnak (88. Feledy Lestár levele Serédy Gáspárhoz).

⁹⁵ Pl. 1529: azfogot emberek fel ne qthessek | ezerzest (80. Csaholyi Imre és a Ráskay testvérek szerződése).

⁹⁶ Pl. 1527: ne wezesdel magad nemes | wram (68. Thurzó Elek levele Batthyány Ferenchez).

⁹⁷ Pl. 1524: maga az en atýamfýa Jntette, | hogh bemenne zamoth adna Neký (49. Drágffy János levele Várday Ferenchez); 1524: Felsegedeth kerem hogh parancholna Neký hogh menne bee | adna zamoth az en atýamfýanak (49. Drágffy János levele Várday Ferenchez).

⁹⁸ Pl. 1524: towaba Jrna meg .k. | myczoda hyrwel lakozthok (52. Drágffy János levele Várday Ferenchez).

⁹⁹ Pl. 1514: pýspek vram erdelý adoth megý nekem | ez maý napon az adoysagba ewth zaz forýnthoth aranwl (29. Drágffy János nyugtája); 1516: Nelepeczý ferencz wra | dolgaýth el wegezwen, Jewe Jde ala Bwdara (32. Becsületbírósaági ítélet); 1529: ferelmes agýamfýa Jm kýldelem oda ez en folgamot (77. Ismeretlen levele Perényi Péterhez); 1524: kanýsaý lazlo. es az en atthýamfýa mýwel thartozneýek nekem, hagyom | megh nekýek Thellýsessegwel (50. Drágffy János végrendelete).

nézőponti aspektusra minden magyar eseményszerűség leírása specifikált, ugyanannak a szituációleírásnak a perfektív- és imperfektívszerű értelmezési lehetősége pedig a nézőponti aspektusra való specifikáltság ambiguitásából fakad, a neutrális aspektus tételezése tehát ilyen szempontból sem indokolt. Következésképpen KÁDÁR (2007: 79–78) alapján a topik nélküli, tehát thetikus, helyzetkép szintű, prezentáló mondatokat olyan nem perfektív, folyamatos, de nem progresszív szerkezetekként értelmezem, amelyek szerepe a beszédidő és/vagy a referenciaidő pillanatában vagy esetleg egy korábbi esemény idejéhez képest hamarosan beálló vagy éppenséggel már elkezdődött komplex esemény kulminációs pontja előtti szakaszának hangsúlyozása (l. pl. *Gyere már, mert kihűl a leves!* – *Gyere már, mert hűl ki a leves!*).

Mindent összevetve KÁDÁR és PEREDY (2014) hipotézise megalapozottnak tűnik: a különböző konstrukciótípusok nézőponti aspektusát az információs szerkezet az igekötő diskurzusszerepe által mintegy melléktermékként határozza meg. Ennek a szabályszerűségnek a fokozatos kialakulása a szituációs és a nézőponti aspektus, illetve az információs szerkezet történeti változásának mátrixában zajlott, a történeti és a mai kivételes esetek tehát nem meglepőek, ezek legnagyobb része ugyanakkor olyan rendszerszerű, szisztematikus kivétel, amelynek a specifikitása jól indokolható. Véleményem szerint KÁDÁR és PEREDY (2014) elve még inkább tarthatóbb lenne, ha az igekötő által kódolt végpont vagy eredményállapot elérését jelző preverbális pozíció csupán az ige előtti közvetlen pozícióra korlátozódna, ez a megszorítás ugyanis több olyan preverbális igekötői konstrukciót is kiküszöbölhetne, amelyek esetében az említett szemantikai tartalom nem a mondat fő információjára (pl. igekötő-tagadószó-ige típusú tagadó szerkezetek, kontrasztív topik szerepű igekötőt tartalmazó szerkezetek). Bár KÁDÁR és PEREDY (2014) csupán a telicizáló igekötőkkel foglalkozik, úgy gondolom, hogy az információs szerkezet és a nézőponti aspektus közötti korreláció a kompozicionális jelentésű atelikus igekötős szerkezetekre is kiterjeszthető lenne: a látást vagy hallást, illetve a térbeli helyzetet kifejező állapotige igekötője preverbális helyzetben a jelölt irányt vagy irányultságot a semleges mondat fő információjaként tünteti fel, posztverbális helyzetben viszont az állapot fennállását kizárja vagy már eleve ismertnek tételezi, miközben a mondat nézőponti aspektusa mindvégig folyamatos marad (pl. *János átlát a kerítésen.* – *János nem lát át a kerítésen.* – *János a kerítésen lát át.*). Bár a nem kompozicionális jelentésű atelikus igekötős igeek szintaktikai szempontból hasonlóan viselkednek, nem minden esetben állapítható meg pontosan az a szemantikai tartalom, amelyet a preverbális igekötő a mondat fő információjaként kifejez.

5. A szituációs és a nézőponti aspektus diakrón viszonya

5.1. Az aspektuális grammatikalizáció típusai és folyamatai

É. KISS (2005; 2008b: 131–135, 139) az ómagyar igeidőrendszert univerzális grammatikai keretben a külső és a belső időt egyaránt külön morfémmal jelölő komplex igeidő- és aspektusrendszerek egyik olyan tipikus megvalósulásaként mutatja be, amely ötféle igeidőt – egyszerű jelent (*mond-Ø-Ø*), befejezett jelent (*mond-ott-Ø*), egyszerű múltat (*mond-Ø-a*), befejezetlen múltat (*mond-Ø val-a*) és befejezett múltat (*mond-ott val-a*) – különböztetett meg egymástól. Ebben a rendszerben a múlt idő jele az *-a/-e*, a perfektív aspektus jele pedig a *-t/-(V)tt* volt, a külső időre való jelöletlenséget, illetve az imperfektív aspektust egyaránt *Ø* jelölte (vö. É. KISS 2005: 426–430; É. KISS 2008b: 139). Bár a *mondand* típusú igealak kétségtelenül a jövőre vonatkozik, használata a beszélt nyelvhez közel álló szövegtípusokban korlátozottságot mutat, illetve az írott műfajokban sem az általános, hanem az esetleges, feltételhez kötött jövő kifejezésére szolgál, így csak alárendelt mellékmondatban fordul elő, következésképpen az *-nd* morfémt már az ómagyar korban sem időjelként, hanem inkább modális igeeképzőként indokolt kezelni (vö. É. KISS 2005: 422).

É. KISS szerint a morfológiailag kódolt befejezettség és befejezetlenség, illetve az igeekötő-használat által indukált telikusságjelentés egyidejű morfoszintaktikai kifejezése többnyire redundáns volna, ezért a magyar nyelv a középmagyar korban egy olyan tipológiai változáson ment keresztül, amely során az igeekötőrendszer bővülésével párhuzamosan a komplex aspektus- és igeidőrendszerét elveszítette, a korábbi aspektusjelölő *-t/-(V)tt* toldalék egyszerű időjellé értelmeződött át, az *-a/-e* ómagyar kori időjel nagyrészt kiveszett a nyelvből, az összetett igeidők (funkcionális) használata pedig többnyire megszűnt, mindezek értelmében tehát az ómagyar korban grammatikalizált nézőponti aspektussal rendelkező magyar nyelv egy grammatikalizált szituációs aspektust felmutató nyelvvé vált (vö. D. MÁTAI 1991: 440; É. KISS 2005: 431–435; É. KISS 2008b: 142–148). A szituációs aspektus grammatikalizálódását a nézőponti aspektus morfoszintaktikai jelölésének visszaszorulása és az igeidőrendszer átalakulása mellett a névelőrendszer kiépülése (l. a határozott, illetve a határozatlan tárgy aspektuális jelentősége), az igemódosító-, illetve a fókuszpozíció kialakulása és az információs szerkezet megszilárdulása egyaránt elősegítette: az igeekötők által egy olyan mondatkonstituens jött létre, amely egyrészt a lexikalizálódott jelentés részeként kódolja a szituációs aspektust, másrészt pedig szintaktikai függetlensége folytán az információs szerkezet által meghatározott

szórendi pozícióba kerül a mondatban, amely egyszersmind a mondat nézőponti aspektusát is meghatározza (vö. É. KISS 2005: 432–433; É. KISS 2008b: 147; PEREDY 2011: 194–195).

5.2. Az aspektuális grammatikalizációs átmenet korai sajátosságai

Mivel az ómagyar kori összetett igeidők közötti funkcionális különbségek elhomályosulása, a komplex igeidő- és aspektusrendszer fokozatos leépülése a középmagyar korra tehető (vö. É. KISS 2008b: 147), az ómagyar és a középmagyar kor határán keletkezett levelek vizsgálata megfelelő alapot nyújt a grammatikalizációs átmenet egyik korai állapotának megfigyeléséhez. Az egyes igeidőknek a vizsgált szövegtörzsekben való használati gyakoriságát a kijelentő módban álló finit igék esetében az 5. táblázat ismerteti.

Bár a vizsgált korszak szövegei formai szempontból mind az ötféle igeidő használatát felmutatják, funkcionális szempontból azok elsődleges, ómagyar kori használatához viszonyítva jelentős mértékű neutralizálódás figyelhető meg, amely minden bizonnyal a folyamatosan bővülő igealkotórendszer térnyerésével is összhangban áll. A vizsgált szövegtörzsek kijelentő módú finit igéinek csaknem fele (49,2%) egyszerű jelen időben áll, amelynek funkciója a mai magyar jelen időhöz hasonlóan a beszéd idejekor még le nem zárult – folyamat- és állapotpredikátumok esetén – jelenbeli¹⁰⁰ vagy – teljesítmény- és eredménypredikátumok esetén – jövőbeli¹⁰¹ eseményszerűségek, illetve a habituális szituációk¹⁰² leírása. A befejezett jelen idő használata szintén magas használati gyakoriságot mutat (33,2%), amely arra utal, hogy a *-t/(V)tt* aspektusjel egyszerű időjellé való morfológiai ártérteleződése már folyamatban van. Az időpontot jelölő időhatározót tartalmazó szerkezetekben például az ómagyar kori igeidőhasználat alapján az egyszerű múlt idő használata lenne elvárt¹⁰³ (vö. É. KISS 2005: 424; É. KISS 2008b: 133), a vizsgált levélszövegekben viszont gyakran a befejezett jelen használata¹⁰⁴ tűnik fel. Az egyszerű múlt a beszédidőt megelőző eseményszerűségek külső idejét jelöli,¹⁰⁵ néhány esetben pedig olyan múltbeli események leírásakor is megjelenik, amelyek esetében befejezett jelen időt várnánk,¹⁰⁶

¹⁰⁰ Pl. 1526: ha Jsten meg | akar *tartani meg tart* az mit akar az lezen (59. Batthyány Ferenc feleségéhez írott levelének utóirata).

¹⁰¹ Pl. 1527: Jgazan kj *adom*, Es be *zolgalthathom El* | nem *Tekozlom* (67. Országos tizedszedők esküje).

¹⁰² Pl. 1530: Megh es *kerdnek* Mýnden dolgon, Az mýnere en erthem hozja es *zolak* (84. Ráday Mihály levele Batthyány Ferencéhez).

¹⁰³ Pl. 1530: ez el mwlth wasarnapon *hallam meg* hogh Kewzegre ýoth volna (90. Zsegnyei László levele Batthyány Ferencéhez).

¹⁰⁴ Pl. 1506: emlekezem hogh zenth marton napýan *nyerthem meg* (15. Paksy Pál följegyzése).

¹⁰⁵ Pl. 1530: az nep mýkoron el mene, az algýwkoth wele eghethembe el wýwek (90. Zsegnyei László levele Batthyány Ferencéhez).

¹⁰⁶ Pl. 1530: Akach pal el mene: hýzem hogh oth wagýon (95. Zsegnyei László levele Batthyány Ferencéhez).

az események következménye ugyanis a beszédidőben is fennáll. A befejezett múlt használata a vizsgált levelekben az igeidő ómagyar funkcióját tükrözi, azaz egy múltbeli referenciaidőponthoz viszonyított korábbi eseményszerűséget fejez ki, gyakorisága azonban alacsonynak tekinthető.¹⁰⁷ A befejezetlen múlt időt a vizsgált levélszövegekben csupán négy olyan történeti adat képviseli, amelyekben az igeidő használatának funkcionális megalapozottsága is megkérdőjelezhető: a *felvesz*, illetve *megad* eredményige és a befejezetlen múlt összekapcsolódása feltehetően proximatív szerkezetet¹⁰⁸ hoz létre, vagyis a meg nem valósult eredmény előkészítő szakaszának jelölésére szolgál, a másik két példában¹⁰⁹ azonban a befejezetlen múlt használata valószínűleg csupán stilisztikai indíttatású, ugyanis ezek az eseményszerkezetek nem tartalmaznak semmilyen olyan múltbeli, kiterjesztett szituációt, amely az igeidő-használatot indokolná. Az ómagyar aspektus- és igeidőrendszer felbomlását jelzik az ómagyar rendszerbe nem integrálható, két *-t/-(V)tt* morfémát tartalmazó, időjel nélküli igealakok is (7 előfordulás¹¹⁰) (vö. É. KISS 2005: 433, É. KISS 2008b: 143).

Bár É. KISS (2005: 422) megállapításával ellentétben az *-nd* jeles alakok használata nem hiányzik teljesen a vizsgált missziliszekből, az egyetlen irathoz és az *idejön* ígéhez kapcsolódó három adatban¹¹¹ az *-nd* morféma valóban modális igeeképzőként viselkedik. Két adatban az analitikus szerkezetű, *fog* segédigés összetett jövő idő használata¹¹² is feltűnik.

6. Összegzés és kitekintés

A dolgozat az ige kötők aspektusjelölő szerepét a KLev. forrásmunka felhasználásával 100 darab az ómagyar és a középmagyar kor határán (1474–1532) keletkezett szövegmű 843 darab ige kötős szerkezte alapján vizsgálta. A 2. fejezet az ige kötőnek való minősítés problematikus jellegét körüljárva mutatta be a szövegkorpuszban vizsgált ige kötő-állományt, a 3. és a 4. fejezet az ige kötők és a szituációs, illetve az ige kötők és a nézőponti aspektus

¹⁰⁷ Pl. 1530: regheben en *elmentem wala* az the keghelmed ýobaghaert az keghelmed ýzenethýt es megh mondam de nem keghelmed dolghaert tartotak megh (93. Nádasdy Márton levele Batthyány Ferenchez).

¹⁰⁸ 1510: mýert en zepessý espan vramnak | valo zolgalni akaroc meeges *fel* vezem vala ha | mind *megaggak* vala de ok nem akarok meg adny (19. Leleszi bevallólólevél).

¹⁰⁹ 1529: ha welwnk thargýak | wala ýsthen mýnden kethsegnelkýl nekwnk attha | wala, merth ýmar *meges fwthamuthanak wala* (78. Belváry Ferenc levele Batthyány Ferenchez); 1530: ha Ma *el* Nem *Mennek wala* | alola vagý ma wagj holnap de kezwnkbelezenwala (85. Ráday Mihály levele Batthyány Ferenchéhez).

¹¹⁰ Pl. 1530: ez el, mwlt hethen, *ký mēth* | *wolth*, Janos, mwlatný (88. Feledy Lestár levele Serédy Gáspárhoz).

¹¹¹ [1512–1526]: ha ez böýtre *ýde* mem *ýpwendez* hat az ýstenert | kerlek hogý wýtesen haza k[e]gýelmed (26. Tárczay Borbála levele anyjához); [1512–1526]: ha az ember *ýde ýowend* | az kýe es en elq nem adhatom neký az marhat hýzem hogý | ýonewen tólem nem wezý (26. Tárczay Borbála levele anyjához).

¹¹² 1530: ew *fog* | *oda* mený (95. Zsegnyei László levele Batthyány Ferenchez); 1532: nehezen *fogýak* *Megh* adnj (109. Báthori István levele Nádasdy Tamáshoz).

kapcsolatát vizsgálta, végül pedig az 5. fejezet a két aspektuális szint diakronikus összefüggéseire mutatott rá.

A kutatás eddigi eredményei alapján a továbbiakban célszerűnek tűnik a történeti korpusz igekötőinek az akcióminőség-képzésben betöltött szerepét is vizsgálni. Bár a dolgozat az igekötő-, illetve az aspektustörténet csupán egy korai, pillanatnyi állapotára fókuszált, az alkalmazott elméleti és módszertani modell más korszakok szövegemlékeinek vizsgálatára is kiterjeszthető, ez a kiterjesztés pedig mind az igekötő-használat, mind pedig az aspektusjelölés történeti alakulása szempontjából egy árnyaltabb, kontrasztívabb képet mutathat.

7. Irodalomjegyzék

7.1. Források

KLev. = HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink (1541-ig)*. Régi Magyar Levéltár 1. Tankönyvkiadó, Budapest.

7.2. Hivatkozások

BÁCSI ENIKŐ 2021. Mihez kötődik a kötőmód? Kötőmódhasználat a Nádasy-levelezésben. *Nyelvtudományi Közlemények* 117: 281–300.

BALOGH JUDIT 2000. Az igekötő. In: KESZLER BORBÁLA szerk., *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 266–269.

BENE ANNAMÁRIA 2011. Az igekötő szerepéről a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 107: 309–318.

CSIRMAZ ANIKÓ 2008. Particles and a Two Component Theory of Aspect. In: É. KISS KATALIN szerk., *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Studies in Natural Language and Linguistic Theory 68. Springer, Dordrecht. 107–128.

FAZAKAS EMESE 2015. *A magyar igekötőrendszer változása a 15. századtól napjainkig hét térvizony szemantikai struktúrájának alapján*. Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, Kolozsvár.

GERŐCS MÁTYÁS 2011. Aspektus és igekötő. A mondat belső időszerkezete a kései ómagyarban. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 153–170.

HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szövizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

HORVÁTH LAURA 2011. Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 205–223.

KÁDÁR EDIT 2007. Az ige-igekötő szórend csángó beszélt nyelvi szövegekben. In: MATICSÁK SÁNDOR szerk., *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) nyelvészeti előadásai*. I. kötet. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Budapest–Debrecen. 61–80.

- KÁDÁR EDITH – PEREDY MÁRTA 2014. Discourse meets grammar. The case of Hungarian verbal particles. *Acta Linguistica Hungarica* 61/2: 153–176.
- KALIVODA ÁGNES 2021. *Igekötős szerkezetek a magyarban*. Doktori (PhD) értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- KALLA VIKTÓRIA 2015. Az igekötők és az igeidők aspektusjelölő szerepének vizsgálata Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben. In: P. KOCSIS RÉKA – SZENTGYÖRGYI RUDOLF szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 1*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 37–55.
- KALLA VIKTÓRIA 2016. Két középmagyar kori szövegtípus aspektusjelölésének összehasonlítása. In: BAGYINSZKI SZILVIA – P. KOCSIS RÉKA szerk., *Anyanyelvünk évszázadai 2*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest. 41–59.
- KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA 2000. Az igekötők. In: KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 453–518.
- KIEFER FERENC – NÉMETH BOGLÁRKA 2012. Amikor az igekötő nem telicizál. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 267–273.
- KIEFER FERENC 2003. A kétféle igemódosítóról. *Nyelvtudományi Közlemények* 100: 177–186.
- KIEFER FERENC 2006. *Aspektus és akcióminőség: különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- É. KISS KATALIN 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–43.
- É. KISS KATALIN 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101: 420–435.
- É. KISS KATALIN 2008a. The Function and the Syntax of the Verbal Particle. In: É. KISS KATALIN szerk., *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Studies in Natural Language and Linguistic Theory 68. Springer, Dordrecht. 17–55.
- É. KISS KATALIN 2008b. From the Grammaticalization of Viewpoint Aspect to the Grammaticalization of Situation Aspect. In: É. KISS KATALIN szerk., *Event Structure and the Left Periphery. Studies on Hungarian*. Studies in Natural Language and Linguistic Theory 68. Springer, Dordrecht. 129–157.
- D. MÁTAI MÁRIA 1991. Az igekötők. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 433–441.
- D. MÁTAI MÁRIA 1992. Az igekötők. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 662–695.

- D. MÁTAI MÁRIA 2007. *A magyar szófajttörténet általános kérdései*. Nyelvtudományi Értekezések 157. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH BOGLÁRKA 2012. *Az aspektus a magyar nyelvben. Különös tekintettel a statikusságra*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 144. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- PEREDY MÁRTA 2011. Az ige-igekötő sorrend a Jókai-kódexben. In: BAKRÓ-NAGY MARIANNE – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*. Szegedi Tudományegyetem – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 181–197.
- SMITH, CARLOTA S. 1991. *The Parameter of Aspect*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- TERBE ERIKA 2016. A misszilisek a magyar nyelvtörténeti kutatásokban. In: BENŐ ATTILA – T. SZABÓ CSILLA szerk., *Az ember és a nyelv – térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 191–200.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2021. *Kognitív szemantika*. Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás. DiAGram Könyvek 4. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- VENDLER, ZENO 1957. Verbs and times. *Philosophical Review* 66: 143–160.
- WACHA BALÁZS 1995. A mondat szórendje. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 155–209.